een teken van

leven

Steunpunt liturgie gkv

veertigdagentijd · pasen · paastijd 2020

HANDREIKING

Inhoud

1. Inleiding 4
2. Exodus lezen in de tijd rond Pasen 5
3. Exodus 1-24 6
Enkele waarnemingen 6
4. N.a.v. Exodus: drie problemen rond Gods rechtvaardigheid 8
5. Exoduslezingen in het Oecumenisch Leesrooster 8
6. Haggada en Hallel 10
Haggada 10
Hallel 11
7. Aanwijzingen voor 9, 16 en 23 februari 13
7.1. Zondag 9 februari (Septuagesima) Exodus 1 13
Het eigene van zondag Septuagesima 13
Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 1 13
Aanwijzingen voor de prediking 14
Uit de Pesachviering 14
Aanwijzingen voor de liturgie 14
7.2 Zondag 16 februari (Sexagesima) Exodus 2:1-10 15
Het eigene van Zondag Sexagesima 15
Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 2:1-10 15
Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 2:1-10 16
Aanwijzingen voor de liturgie 17
7.3. Zondag 23 februari 2019 (Quinquagesima) Exodus 2:11-25 17
Het eigene van Zondag Quinquagesima 17
Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 2:11-25 17
Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 2:11-25 18
Aanwijzingen voor de liturgie 18
8. Aanwijzingen voor de zondagen van de Veertigdagentijd 19
8.1. Zondag 1 maart (Invocabit), Exodus 3: 1-18 19
Het eigene van Zondag Invocabit 19
Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 3: 1-18 19
Aanwijzingen voor de liturgie 21
8.2. Zondag 8 maart (Reminiscere), Exodus 4: 18,32 21
Het eigene van Zondag Reminiscere 21
Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 4: 18-32 22

Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 4: 18-32 22
Aanwijzingen voor de liturgie 23
8.3. Zondag 15 maart (Oculi), Exodus 6: 1-9,28-7: 7 23
Het eigene van Zondag Oculi 23
Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 6: 1-9,28-7: 7 24
Aanwijzingen voor de liturgie 25
8.4. Zondag 22 maart (Laetare), Exodus 7: 8-25 26
Het eigene van Zondag Laetare 26
Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 7: 8-25 26
Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 7: 8-25 28
Aanwijzingen voor de liturgie van Zondag Laetare 28
8.5. Zondag 29 maart (Judica), Exodus 9: 13-35 28
Het eigene van Zondag Judica 28
Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 9: 13-35 29
Aanwijzingen voor de liturgie 30
8.6. Zondag 29 maart (Palmzondag), Exodus 11 30
Het eigene van Palmzondag 30
Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 11 31
Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 11 32
Aanwijzingen voor de liturgie 33
9. Aanwijzingen voor de viering van Witte Donderdag, Stille Zaterdag, Goede Vrijdag en Pasen 33
9.1 Witte Donderdag, Exodus 16: 1-4a, 13-18, 31-35(36) 33
0.2 Goede Vrijdag, Exodus 12: 27-42 33
Het eigene van de Goede Vrijdag 33
Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 12: 27-42 34
Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 12: 29-42 35
Aanwijzingen voor de liturgie 36
9.3 Stille Zaterdag, Paasnacht 37
9.4 Paasnacht, Paasmorgen 37
Het eigene het Paasfeest 37
Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 14 37
Aanwijzingen voor een Paaspreek over Exodus 14 39
Aanwijzingen voor de liturgie van de Paaswake 39
Aanwijzingen voor de liturgie van de Paasmorgen- en Paasmiddagdienst 40
10. Liederen; gedichten 40
Liederen 40

Lied om elke zondag terug te laten komen: 41
Geluidsvoorbeelden 41
Lied van de Maand-liederen 47
Achtergrondinformatie bij de liederen 48
Gedichten 48
11. Verbeelding 48
Symbolische bloemsierkunst 48
Schilderkunst 48
Muziek 50
Licht: 51
Films 51
12. Commentaren op Exodus 51
13. Tips voor Bijbelkringen 52
14. Begrippen 53

1. Inleiding

Het project voor de Veertigdagen- en Paastijd van 2019 heeft als titel:

EEN TEKEN VAN LEVEN

Centraal staat de doorlopende lezing van het Bijbelboek Exodus: de slavernij in Egypte, de uittocht uit die slavernij, de doortocht door de Rietzee en uiteindelijk de grootse gebeurtenissen rond de Sinaï. Het project sluit op de zondag aan bij het Oecumenisch Leesrooster van dit jaar (om precies te zijn de alternatieve leeslijn uit Exodus). Daarmee sluit het ook direct aan bij het materiaal van Kind op Zondag.
De alternatieve leeslijn begint ruim voor het begin van de Veertigdagentijd, namelijk op de eerste zondag van de zogenaamde *voorvasten**. Op de drie zondagen van deze periode, de drie zondagen die aan de Veertigdagentijd* vooraf gaan, staan de eerste twee hoofdstukken van Exodus ingeroosterd. De eerste zondag van de Veertigdagen opent met de geschiedenis de brandende doornstruik in de woestijn en de roeping van Mozes. God trekt zich het lot van Israël aan. Hij daalt af om hen uit de macht van Egypte te bevrijden (Ex. 3: 8).
Gedurende de volgende zondagen wordt de lezing uit Exodus vervolgd tot op Witte Donderdag, Goede Vrijdag en Pasen de uittocht wordt gevierd. In de vijftig dagen vanaf Paaszondag wordt de Exoduslezing doorgetrokken tot op Pinksteren de verbondssluiting op de Sinaï centraal staat.

Het project zal als altijd uit verschillende onderdelen bestaan:

- **Bijbelleesrooster** voor alledag (Aswoensdag* t/m Pasen, 26 februari t/m 18 april)
- **Vespers** voor de Stille Week*
- **Handreiking** voor voorgangers, exegeten en liturgiecommissies

Het project kan zo op verschillende niveaus worden uitgevoerd, als een samenhangend geheel:

- De **zondagmorgendienst**: in aansluiting bij het Gemeenschappelijk Leesrooster.* Informatie daarover en suggesties hierbij zijn in deze handreiking te vinden.
- In de **kinderkerk**, voor het **kindmoment** of in **bijbelklas** kan het materiaal van Kind op Zondag worden gebruikt. Meer informatie: https://www.kindopzondag.nl/Veertigdagentijd/
- Voor iedere dag is er een **Bijbelleesrooster**. In dit Bijbelleesrooster wordt Exodus 1 – 15 gelezen: de hele geschiedenis van de slavernij in Egypte, de belofte van bevrijding, de weerstand van farao, de plagen en uiteindelijk de uittocht en de doortocht door de Rietzee.
  Voor de Paastijd*, de weken van Paaszondag tot en met Pinksteren is er ook een (beknopter) bijbelleesrooster. Dan wordt het vervolg van Exodus gelezen tot en met

de verbondssluiting op de Sinaï.
De opzet van het hele rooster is:

- Van Aswoensdag tot de eerste zondag: *Op de grens van twee tijdperken*
- Week 1: *Roepnamen*
- Week 2: *Herinner mij*
- Week 3: *Blijf naar Mij kijken*
- Week 4: *Ik zal laten zien wie Ik ben*
- Week 5: *Als alles duister is…*
- Week 6: *Heftige week: dood en redding*
- Week 7: *Leven na de doortocht*
- Week 8 t/m 13: *Pasen in de praktijk*

- De **Kinderlijn** is dit jaar bestemd voor de periode Hemelvaart – Pinksteren.
- Voor de Stille Week* zijn er uitgewerkte vespers. Ze kunnen in de gegeven vorm worden gebruikt, maar kunnen ook als uitgangspunt worden gebruikt. De vespers kunnen in samenhang met bijbelleesrooster en zondagmorgendiensten worden gebruikt, maar ook los daarvan. De opzet is:
  - Maandag: *Een teken van leven*
  - Dinsdag: *Wie bent U*
  - Woensdag: *Ja maar…*
  - Donderdag: *Witte Donderdag*
  - Vrijdag: *Goede Vrijdag*
  - Zaterdag: *Stille Zaterdag / Paaswake*

2. Exodus lezen in de tijd rond Pasen

Midden april vieren we het Paasfeest. Het herinnert aan het Pesachfeest. Jezus vierde dat met zijn leerlingen aan de vooravond van de gevangenneming. Ze luisterden naar het verhaal van de uittocht, de *paashaggada**.
De tijd rond Pasen is een mooie tijd om met Christus en zijn eerste leerlingen te luisteren naar de eerste helft van het boek Exodus. Neem eens de tijd om met de gemeente door dit indrukwekkende gedeelte van de bijbel heen te kruipen. Het Oecumenisch Leesrooster* geeft voor de tijd van 9 februari (Zondag Septuagesima*) tot 31 mei (Pinksteren) lezingen aan uit Exodus 1-24, bijna hoofdstuk voor hoofdstuk. De handreiking die u nu voor u hebt, biedt hiervoor een introductie en aanwijzingen voor de eerste drie zondagen, 9, 16 en 23 februari.

> De voorbereidingstijd voor Pasen, *Veertigdagentijd**, begint op Aswoensdag*. De zondag daarna is dan de eerste van de zes zondagen van de Veertigdagen. In het liturgisch jaar zijn ook de drie zondag voorafgaand aan Aswoensdag al gerelateerd aan de Veertigdagentijd. Ze worden wel de zondagen van de *voorvasten* genoemd. Ze dragen fraaie namen: *Septuagesima* (70ste), *Sexagesima* (60ste) en *Quinquagesima* (50ste, ook letterlijk de 50ste dag

voor Pasen). De Veertigdagentijd is dan *Quadragesima**.
Je kunt deze zondagen zien als een soort overgang van de tijd van Epifanie* naar de Veertigdagentijd.

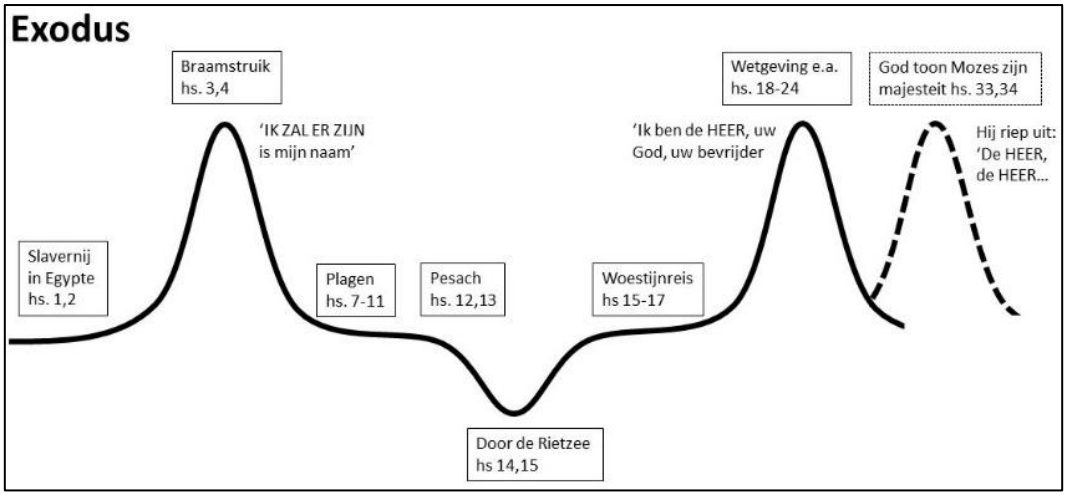
Binnenkort verschijnt een leesrooster voor thuis en een handreiking voor de tijd van Aswoensdag* (26 februari) tot en met de paasweek, met ook een uitloper voor de tijd tot Pinksteren. Omdat de lezingenreeks uit Exodus al begint op zondag 9 februari en omdat het goed is bij het begin een overzicht van de hele periode te hebben biedt het Steunpunt Liturgie deze inleidende handreiking.

3. Exodus 1-24

Wie de komende maanden uit Exodus 1-24 wil preken doet er goed aan deze hoofdstukken eerst eens van begin tot einde achter elkaar te lezen. Om de gemeente mee te nemen in de forse spanningsboog van 17 zondagen moet je het geheel enigszins kunnen overzien. Welke beweging neem je waar? Wat zijn de hoogtepunten? Welke thema's en rode draden… Kijk daarbij eventueel naar de verdeling van de stof over de zondagen (zie pagina 7).

Enkele waarnemingen

- Hoogtepunten in het boek Exodus, die wel als hoogtepunten van heel de bijbel mogen gelden, zijn drie momenten bij/op de berg Sinaï.
    - God openbaart zich aan Mozes (hoofdstuk 3 en 4) een maakt de naam Jahwe bekend. Met als kernmoment 3:14,15.
    - God openbaart zich aan heel het volk als 'JHWH, uw God, uw Bevrijder' (hoofdstuk 19 en 20), met als kernmoment 20:2.
    - God laat zijn majesteit aan Mozes zien (hoofdstuk 33,34) en roept de naam JHWH uit (34, 6-7). Dit laatste hoogtepunt valt buiten de hoofdstukken 1-24.

- Deze hoogtepunten rijzen op in een heftige periode van Israëls geschiedenis. Merk op hoe krachtig dood en doodsdreiging aanwezig zijn. Registereer kleuren en geluiden, geuren en emoties. Maar pas op voor goedkope effecten bij het preken.
    - In de eerste hoofdstukken het bevel de joodse jongetjes te doden. NB door ze te verdrinken in de Nijl, de levensader van Egypte. Mozes wordt gered, juist in een mandje in deze rivier. Ook in zijn verdere leven gaat het langs de rand van de dood (zie ook 4: 24-26). Het slavenbestaan in Egypte is geen leven. Met dreiging en geweld worden de Israëlieten onderdrukt.
    - Bij de plagen komen dood en doodsdreiging van Gods kant en treffen de Egyptenaren. Met een opbouw naar de tiende plaag toe. Het feest van de voorbijgang (Pesach) ontstaat in een heftig klimaat.
    - Midden in hoofdstuk 1-24 brengt de doortocht door de Rietzee bevrijd leven voor Gods volk en een wrede verdrinkingsdood voor Farao's legers.
    - Tijdens de woestijnreis dreigen de Israëlieten te sterven van honger (16: 3), dorst (15: 22, 17: 3) en het zwaard van de Amalekieten (17: 8). Opnieuw worden de dodelijke plagen van Egypte genoemd: alleen door Gods woorden ter harte te nemen kan Israël hieraan ontkomen (15: 26).
    - Bij de openbaring op de Sinaï klinken waarschuwingen niet te dicht bij de berg te komen. (19: 12,21). Ontzagwekkend zijn de natuurverschijnselen. Doodsangst beheerst het volk (20: 19).
    - Jezus gedenkt deze gebeurtenissen samen met zijn leerlingen in de uren voor zijn arrestatie, veroordeling en dood. Terwijl Hij sterft hebben de toeschouwers deze geschiedenissen vers in hun gedachten.
- In dit *doodsgebied* (LB Psalm 81: 5) vergeet God zijn volk niet. Hij geeft tekenen van leven. Hij openbaart zich als de Levende, de God van Abraham, Isaak en Jakob (Ex. 3: 15.16; 4: 5). Hij is de God van levenden, niet van doden (Mat. 22: 32). Tekenen van leven zijn er niet alleen op de hoogtepunten van Exodus. Al in de eerste verzen laat God door geboorten – teken van leven – merken dat Hij trouw is aan zijn beloften aan Abraham, Isaak en Jakob. Ook de plagen, de nacht van de uittocht, de doortocht door de zee en de reis door de woestijn zijn vol van zijn *levende* aanwezigheid.
- In Exodus woedt het gevecht om de eerstgeboren Zoon. De HEER zelf plaatst het in dat kader in 4: 22 ´Israël is mijn eerstgeboren zoon. Ik heb je (farao) bevolen mijn zoon te laten gaan om mij te vereren, maar dat heb je geweigerd. Daarom zal ik je eerstgeboren zoon doden'. In hoofdstuk 11 wordt deze ultieme plaag aangekondigd en in 12: 29-30 uitgevoerd. In 13: 11-16 klinkt Gods claim op de eerstgeborenen onder de Israëlieten en hun vee. In Matteüs 2: 15 (vgl. Hosea 11: 1) wordt Gods recht op de eerstgeborene betrokken op Christus. Zie ook Lucas 2: 23.
- In deze verwoede strijd tekent zich een verharding van de Egyptenaren en hun farao af, die God aan zichzelf toeschrijft. In Romeinen 9: 17 geeft Paulus deze verharding een plaats in zijn betoog over de goddelijke predestinatie. Dit rechtvaardigt geen deterministische benadering van de verharding van farao en zijn volk. In de hoofdstukken van Exodus is voelbaar hoe in de dynamiek van de strijd Gods overmacht de farao en de Egyptenaren ertoe beweegt zich te verharden. Dat begint al in hoofdstuk 1: de Israëlieten worden talrijk (God *maakt* ze talrijk, Psalm 105: 24) en zo roept God hun

verharding op (1: 12, Psalm 105: 25). God schrijft dat terecht aan zichzelf toe, maar bedenk daarbij dat Hij dit doet door zich zo sterk te maken voor zijn volk dat het bij de Egyptenaren wel afkeer en verharding móét oproepen. Op deze manier zijn farao en zijn volk dan ook geen onschuldige slachtoffers van Gods besluit.

- De spectaculaire manifestatie van Gods trouw aan zijn verbond geeft moed om lijnen door te trekken naar vandaag: Hij is vandaag dezelfde.

4. N.a.v. Exodus: drie problemen rond Gods rechtvaardigheid

Wie een tijd lang over Exodus gaat preken doet er goed aan van te voren eens na te denken over drie problemen die alle drie met Gods rechtvaardigheid te maken hebben:

- Het probleem van het buitensporige geweld. Alle plagen, maar vooral de hagelplaag en de dood van de eerstgeborene brengen dodelijk geweld over Egypte. Daarna komt nog een groot Egyptisch leger om in de Rietzee. Hoe is dit geweld te rijmen met Gods rechtvaardigheid en liefde voor mensen?
- Mozes moet toestemming vragen voor een offerfeest in de woestijn (3:18). Dat doet hij ook bij alle ontmoetingen met Farao. Maar de bedoeling is dat Israël doorreist naar het land Kanaän (3:19). Speelt Mozes c.q. de HEER hier geen oneerlijk spel?
- De HEER verhardt het hart van de Farao. Dit brengt hem er toe Israël niet te laten gaan. Toch wordt hij daar zwaar voor gestraft. Is dit niet oneerlijk?

Voor deze problemen worden verschillende oplossingen voorgedragen. Wellicht is het meest helpend om eenvoudig de geschiedenis te volgen. Dan valt op dat het geweld in Exodus 9, 12 en 14 een tegenhanger heeft in het geweld van Exodus 1. Ook daar is in iedere huis (iedere kraamkamer) rouw. Niet alle vragen rond geweld en oordeel in de bijbel zijn daarmee opgelost, maar er lijkt sprake van een rechtvaardig evenwicht. Wie met gekromde tenen luistert naar Mozes' verzoek om toestemming –alleen voor een offerfeest- merkt in 12:31 dat de geschiedenis er vanzelf op uitloopt dat Farao het volk Israël nooit meer terug wil zien. De verharding van Farao's hart kan vanuit Romeinen 9:17 (en de latere verwerking ervan) gemakkelijk dogmatisch, predestinatiaans worden opgevat. Maar in Exodus 1-14 lijkt het meer een strijd tussen twee sterken waarvan de Een toch nog sterker is dan de ander en die ander nooit heeft geleerd wat verliezen is. De Sterke brengt hem in de positie dat hij zich vastbijt in zijn strijd en zich dood vecht. Toch had de Farao de vrije keus om het volk te laten gaan.

5. Exoduslezingen in het Oecumenisch Leesrooster

In het Oecumenisch Leesrooster* begint de lezing van het boek Exodus op zondag 9 februari. De zondagen 9, 16 en 23 februari vallen nog voor de gebruikelijke paasvoorbereidingstijd. De

Veertigdagentijd begint op de zevende woensdag voor Pasen en heeft dus zes zondagen. Rond het jaar 500 werden de achtste, negende en tiende zondag voor Pasen daar nog aan toegevoegd als een 'voor-vasten'*. De lezing van Exodus begint al in die periode en loopt door tot Pinksteren. De tijd van Pasen tot en met Pinksteren is al sinds de eerste eeuwen van onze jaartelling een uitbreidingstijd van het paasfeest die vijftig dagen duurde, in aansluiting bij de joodse Omertijd. Het wordt in liturgisch jaar als een geheel gezien van paas-*voorbereiding*, paas-*viering* en paas-*nawerking*. Het Oecumenisch leesrooster zet heel deze periode in het teken van de uittocht, waarover de synagoge leest en waar Jezus en zijn leerlingen mee bezig waren in de dagen van zijn sterven. Onderga de verbinding die dat geeft.

Het leesrooster volgt daarbij in grote lijnen het Thora-leesrooster uit het *Dienstboek*[1]. De lezingen zijn:

		*Genoemd naar de introïtusantifoon**	
9 februari	Zondag Septuagesima*		Exodus 1
16 februari	Zondag Sexagesima*		Exodus 2:1-10
23 februari	Zondag Quinquagesima*		Exodus 2:11-25
26 februari	Aswoensdag* Begin veertig dagen		--
1 maart	Zondag Invocabit	*Invocabit: zie Ps. 91,15*	Exodus 3:1-18
8 maart	Zondag Reminiscere	*Reminiscere: zie Ps. 25,6*	Exodus 4:18-31
15 maart	Zondag Oculi	*Oculi: zie Ps. 25,15*	Exodus 6:2-9, 6:28-7:7
22 maart	Zondag Laetare	*Laetare: zie Jes. 66,10*	Exodus 7:8-25
29 maart	Zondag Judica	*Judica: zie Ps. 43,1*	Exodus 9:13-35
5 april	Palmzondag Begin stille week		Exodus 11
9 april	Witte donderdag		Exodus 12:1-28
10 april	Goede vrijdag		Exodus 12:29-42
11 april	Paasnacht		Exodus 13:17-15:1a
12 april	Paaszondag		Exodus 14:15-15:1a
19 april	Zondag Quasimodo geniti	*Quasimodo geniti: zie 1 Petr. 2,2*	Exodus 15:22-16:27
26 april	Zondag Misericordia	*Misericordia Domini: zie Ps 33,5-6*	Exodus 16:28-17:7
3 mei	Zondag Jubilate	*Jubilate: zie Ps 66,1-2*	Exodus 17:8-16
10 mei	Zondag Cantate	*Cantate: zie Ps 98,1*	Exodus 19
17 mei	Zondag Rogate (Vocem jucunditatis)	*Rogate = bid!* *Vocem jucunditatis: zie Jes. 48,20*	Exodus 20:1-21
21 mei	Hemelvaart		Exodus 20:22-24
24 mei	Zondag Exaudi	*Exaudi: zie Ps 27,7.9*	Exodus 23:1-17
31 mei	Pinksteren		Exodus 24

[1] *Dienstboek I,* Zoetermeer 1998, 1215-1220

Het leesrooster van het Steunpunt Liturgie, dat binnenkort verschijnt, zal hier nauw bij aansluiten en zo voor de Bijbellezing thuis een doorgaande lezing bieden van Exodus 1-24.

Het Oecumenisch Leesrooster combineert de Exoduslezing met een lezing uit Matteüs (2019-20 is een A-jaar*). Niet altijd is er een direct verband. Ook worden psalmen voorgesteld om na de Exoduslezing te zingen (speciale antwoordpsalmen* bij Exodus). Hieraan wordt aandacht besteed in de handreikingen voor de afzonderlijke zondagen.

6. Haggada[2] en Hallel

Haggada

De Haggada is een boek of boekje waaruit gelezen wordt tijdens de sederavond. 'Haggada' betekent 'vertelling' of 'het Verhaal' en is afgeleid van het Joodse gebod te vertellen over de uittocht uit Egypte. De Haggada behandelt de geschiedenis van de slavernij in Egypte en de uittocht.
Daarnaast bevat de Haggada ook de gebruiken die de grondslag vormt voor de *seider*avond. Daarbij wordt ook uitleg gegeven over de gerechten van de sederavond, zoals het ongezuurde brood (matse), een symbolisch bot van een lam (verwijzend naar het lam dat geslacht werd), een ei, bittere kruiden (maror), een zoet gerecht (charoset) en wat groente (karpas). Er zijn vier bekers wijn, symbolisch voor de vier woorden van bevrijding in Exodus 6: 6-7: 'uitleiden', 'redden', 'verlossen' en 'nemen'.

Kinderen nemen in de haggada een speciale plaats in. In het *Ma Nisjtana* ('Waarin verschilt?') stelt het jongste kind een aantal vragen over gebruiken die op deze avond anders dan op andere avonden:

> 'Wat is het verschil tussen deze avond en alle andere avonden? Alle andere avonden eten wij gezuurde en ongezuurde broden, vanavond alleen ongezuurde broden? Alle andere avonden eten wij allerlei groenten, vanavond bittere kruiden? Alle andere avonden dopen wij niet éénmaal in, vanavond tweemaal? Alle andere avonden eten we rechtop-zittend of leunend, vanavond alleen leunend?'

Behalve de vraag waarom deze avond anders is dan alle andere komen er ook vier 'zonen' langs: een wijze, een slechte, een eenvoudige en een die nog te jong is om vragen te stellen. Daar kan een vijfde bijkomen, eentje die niet durft te vragen omdat de onderdrukking voor hem/haar nog realiteit is.

De Haggada en de gebruiken van de Sederavond gaan in de kern terug op voorschriften uit Exodus, maar krijgt pas in de eeuwen ná de verwoesting van de tempel (70 n. Chr.) de structuur en inhoud die nog altijd in gebruik is. Doorgaans bestaat een Haggada uit drie delen: de geschiedenis van Exodus en de betekenis daarvan, de maaltijd met symbolische voedsel en de duiding daarvan, lofliederen voor na de maaltijd.

[2] O.a. naar Edward van Voolen, *Joods leven thuis en in de synagoge.* Baarn; 22-27.

Hallel

Hallel = lof. De psalmreeks 113-118 wordt het Hallel genoemd. Eigenlijk is de naam *Egyptisch Hallel*. Behalve dit Hallel is er ook een *Groot Hallel* (Psalm 136) en een *Dagelijks Hallel* (Psalm 145-150).

De Hallel-psalmen worden in de joodse traditie gezongen op de meeste grote feesten. Zo behoren ze ook tot de liturgie van het Pesach. Dat was al het geval in de tempel; daar werden ze gezongen op de eerste dag van Pesach, 15 Nisan, en op de vooravond, 14 Nisan (in dat laatste geval bij het slachten van de lammeren). Bij de pesachmaaltijd thuis wordt de maaltijd geopend met 113-114 en afgesloten met 115-118.
De kans is groot dat Matteüs 26: 30 naar 115-118 verwijst en dat Jezus en zijn leerlingen dus deze liederen zongen voordat ze richting de Olijfberg gingen (en alles wat daarop volgde).

Inhoudelijk vormen de psalm 113-114 één doorlopende lofprijzing. Ze zijn hymnisch van karakter en bezingen Gods grote daden van verlossing en bevrijding. Niek Schuman typeert het *Egyptisch Hallel* als ´het hymnisch gestelde 'kort begrip' van Israëls geloofsvertrouwen'.[3] ´Het woord *Halleluja* komt regelmatig voor. In 'Halleluja' zit *hallel* én *ja[h]*. Dat laatste is een verkorte weergave van JHWH. *Halleluja* is dus: *Loof JHWH*, *Lof en eer aan JHWH*. Psalm 113 opent en sluit met 'Halleluja', 115, 116 en 117 worden ermee afgesloten.

Door de inzet van Psalm 113 met 'Halleluja' opent het Hallel als geheel met dit woord. Nadat in de *Haggada* de betekenis van de gerechten Pesachlam, Matze en Maror is uitgelegd (lam, ongerezen brood en bittere kruiden; zie ook p. 16) klinkt de oproep dat élk geslacht zichzelf moet zien alsof zijzelf uit Egypte is getrokken:

> 'Want er staat in de Torah: 'En gij zult Uw zoon vertellen: Ter wille van dit (gebod) heeft Adonai het voor mij gedaan, toen ik uittrok uit Egypte'. Want niet alleen onze voorouders verloste de Heilige, gezegend zij Hij, maar ook ons verloste Hij met hen, want er staat in de Torah: 'Want *ons* voerde Hij vandaar uit, om ons te brengen naar het land dat Hij onze voorouders onder ede heeft beloofd, om het ons te geven'. Daarom voelen wij ons verplicht om in lofzang te danken en in verheerlijk te verheffen en in prijzingen te vereren Hem, Die al deze wonderen voor onze voorouders en ons tot stand bracht. Hij voerde ons van slavernij naar vrijheid, van smart naar vreugde, van rouw naar feestelijkheid, van duisternis naar een groot licht, van dienstbaarheid naar verlossing. Laat ons daarom een nieuw lied voor Hem zingen: 'Halleloejah'.
> 'Halleloejah, looft gij dienaren van Adonai…..' etc. (Psalm 113).
>
> *De passage hierboven is geciteerd uit Haggadah 5705. Een kleine en beknopte Haggada, verschenen in Eindhoven in de maand Niesan 5705 = april 1945. Deze Haggadah werd gemaakt voor de Pesachviering 1945 van Joden in het net bevrijdde zuidelijk Nederland, Joden die de slavernij van het Nazisme overleefd hadden en de Joden onder de geallieerde soldaten. Het boekje werd uitgegeven in opdracht van de 'Joodsche Coördinatie Commissie voor het bevrijde Nederlandsche gebied'. Een citaat uit het voorwoord: 'Om practische redenen is het voor velen moeilijk dit jaar op normale wijze Pésach te vieren, maar wij willen juist nú onze*

[3] Niek Schuman, *Drama van crisis en hoop. De psalmen: gedicht, gebundeld en gebeden.* Zoetermeer 2008, 195.

kinderen vertellen van de wonderlijke verlossing uit Egypte en van de zware tocht door de woestijn; wij willen hen spreken over het leed van Jisraeel in de ballingschap en hen vertellen van het durende verlangen al die eeuwen door, naar Jeruzalem; wij willen samen met hen zingen op de oude wijze: 'God, bouw toch spoedig Uw huis, ja spoedig in onze dagen!' ' In 1995, 50 jaar na verschijning, werd een heruitgave verzorgd.
Hieronder een passage uit de toelichting op deze herdruk. Daaronder de passage waar het Hallel begint.

joodse slaven in Egypte de stenen aan elkaar vastkitten. En wijn, want een van de voorschriften voor de sedermaaltijd is het drinken van vier glazen wijn.

Rabbijn Klepfisch zal zijn eigen haggadah hebben gebruikt: de verzameling teksten die moeten worden gezegd en gezongen tijdens de maaltijd; andere aanwezigen zullen uit de bevrijdingshaggadah hebben gelezen.

Op 28 maart 1945, om kwart voor zes 's avonds, had A. de Jong voor Radio 'Herrijzend Nederland', zendend vanuit Eindhoven, in een „Joodsch kwartiertje" de aandacht gevraagd voor het paasfeest dat een uur later zou beginnen. De voorzitter van de *Joodsche Coördinatie Commissie* sprak over het bijzondere van het moment.

'Vanavond is het Sederavond. Overal ter wereld zullen de Joden de uittocht uit Egypte herdenken. In het bevrijde deel van Europa in vrijheid, doch met verteerende angst om het lot van familie en vrienden, die nog onder de Duitsche bezetting leven, en vanavond misschien een Maranenseder vieren, zonder matsah, het symbool van de onverwachte bevrijding, maar met bitterheid in hun hart om hun onpeilbaar

II

lijden. Zij zullen heimelijk elkander vertellen, of eenzaam in hun hart overdenken de wonderbaarlijke volkswording van Israël duizenden jaren geleden. Zij zullen het verhaal van den Exodus lezen uit een diep verborgen Hagadah, of in een van vrienden geleende Statenbijbel, ofwel zij zullen zich uit het hoofd de klassieke passages herinneren: „Niet alleen Pharao stond tegen ons op, maar in ieder geslacht staat men tegen ons op om ons te vernietigen." Zij zullen beter dan vroeger begrijpen, dat de Hagadah niet slechts is het verhaal van den vrijen en bevrijden Jood op weg van de slavernij van Egypte naar het Beloofde Land, maar dat onze Hagadah ook is een uiting van den Jood in de ballingschap, die naar vrijheid hunkert, maar zich omgeven weet door haat, verdrukking en onrecht.' (In de heruitgave van Le-ezrath Ha-am, Assen, 1985, p. [19]).

Meer dan drieduizend jaar vertelden en vertellen joden elkaar ieder jaar opnieuw tijdens de seder, de voorgeschreven maaltijd die het hart is van Pesach, het verhaal van de transformatie van slavernij naar vrijheid, van onderdrukking naar verlossing, zoals verhaald in het bijbelboek Exodus. In die drieduizend jaar werd het verhaal van de Exodus dé metafoor voor het bevrijdingsproces, individueel en collectief. Ieder jaar

III

Hij voerde ons
van slavernij naar vrijheid,
van smart naar vreugde,
van rouw naar feestelijkheid,
van duisternis naar een groot licht,
van dienstbaarheid naar verlossing.
Laat ons daarom een nieuw lied voor Hem zingen: „Halleloejah.

Ps. 113:
Halleloejah, looft gij dienaren van Adonai, looft de naam van Adonai. De naam van Adonai zij gezegend van nu tot in eeuwigheid. Van zonsopgang tot haar ondergang zij de naam van Adonai geloofd. Verheven boven alle volkeren is Adonai, boven de hemel is Zijn majesteit. Wie is als Adonai, onze God, Die zeer hoog woont in de hemel, Die zeer laag neerziet op de aarde, Die de geringe opricht uit het stof, de arme uit het slijk omhoog heft om hem te doen zitten bij de edelen, bij de edelen zijns volks, Die de onvruchtbare huisvrouw maakt tot een blijde moeder van kinderen, Halleloejah.

Ps. 114:
Toen Jisraeel uit Egypte trok, Ja'akow's huis uit een volk van vreemde taal, werd Jehoedah tot Zijn heiligdom, Jisraeel Zijn gebied. De zee zag het en vluchttte, de Jordaan wendde zich achterwaarts.

16

הַנִּסִּים הָאֵלֶּה. הוֹצִיאָנוּ מֵעַבְדוּת לְחֵרוּת.
מֵיָגוֹן לְשִׂמְחָה. וּמֵאֵבֶל לְיוֹם טוֹב. וּמֵאֲפֵלָה
לְאוֹר גָּדוֹל. וּמִשִּׁעְבּוּד לִגְאֻלָּה. וְנֹאמַר
לְפָנָיו שִׁירָה חֲדָשָׁה הַלְלוּיָהּ:

הלל

הַלְלוּיָהּ הַלְלוּ עַבְדֵי יְיָ הַלְלוּ אֶת־שֵׁם
יְיָ: יְהִי שֵׁם יְיָ מְבֹרָךְ מֵעַתָּה וְעַד־עוֹלָם:
מִמִּזְרַח־שֶׁמֶשׁ עַד־מְבוֹאוֹ מְהֻלָּל שֵׁם יְיָ:
רָם עַל־כָּל־גּוֹיִם יְיָ עַל הַשָּׁמַיִם כְּבוֹדוֹ:
מִי כַיְיָ אֱלֹהֵינוּ הַמַּגְבִּיהִי לָשָׁבֶת:
הַמַּשְׁפִּילִי לִרְאוֹת בַּשָּׁמַיִם וּבָאָרֶץ: מְקִימִי
מֵעָפָר דָּל מֵאַשְׁפֹּת יָרִים אֶבְיוֹן: לְהוֹשִׁיבִי
עִם־נְדִיבִים עִם נְדִיבֵי עַמּוֹ: מוֹשִׁיבִי עֲקֶרֶת
הַבַּיִת אֵם־הַבָּנִים שְׂמֵחָה. הַלְלוּיָהּ:

בְּצֵאת יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם בֵּית יַעֲקֹב
מֵעַם לֹעֵז: הָיְתָה יְהוּדָה לְקָדְשׁוֹ יִשְׂרָאֵל
מַמְשְׁלוֹתָיו: הַיָּם רָאָה וַיָּנֹס הַיַּרְדֵּן יִסֹּב

17

7. Aanwijzingen voor 9, 16 en 23 februari

7.1. Zondag 9 februari (Septuagesima) Exodus 1

Het eigene van zondag Septuagesima

Op de tiende zondag voor Pasen begint voorbereiding van de vastentijd. In de kerk van het westen is het nooit de gewoonte geweest om dan al te beginnen met vasten. Dat begon (begint) pas op de zevende woensdag voor Pasen. Wel bewegen de zondagen zich al in de richting van het paasfeest. Sprekend is hierbij de introïtus*: Psalm 18. God manifesteert zich als redder uit doodsnood. De klassieke lezingen van deze zondag beginnen al op te roepen tot inkeer (1 Korinthe 9: 24-27/10: 5 en Matteüs 20: 1-16). Overigens worden deze lezingen in het Oecumenisch Leesrooster niet gevolgd.

Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 1

Wie het eerste hoofdstuk van Exodus leest en er enkele commentaren op na slaat, komt al gauw onder de indruk van de compacte en krachtige opbouw van het hoofdstuk. Het hoofdstuk heeft twee doelen: een stevige verbinding leggen met het voorafgaande boek Genesis en een korte schets geven van de nood waarin het volk Israël zich bevindt. Het hoofdstuk is zowel in het een als het ander uitstekend geslaagd. Het heeft een strakke opbouw in drie paragrafen van zeven verzen (Cassuto), gevolgd door een slotvers dat de overgang naar hoofdstuk 2 maakt.

De verbinding tussen Genesis en Exodus is heel overtuigend. (Schmidt noemt het een stevige theologische verbinding, waar de historische verbinding tussen aartsvadergeschiedenis en de exodusgebeurtenissen problematisch is). Vers 1-7 maakt deze verbinding door een korte beschrijving van de migratie naar Egypte, waarbij de namen van Jakob en zijn twaalf zonen worden genoemd. Het laatste vers over het talrijke nageslacht herinnert aan Gods belofte in Genesis 12: 3, 13: 16, 15: 5, 17: 5,6, 35: 11 en 46: 3. God heeft zijn belofte waargemaakt. Direct al een leidend motief in het boek Exodus.

Nog een verbinding: Genesis 15: 13 voorzegt dat Israël in Egypte onderdrukt zal worden. Vers 8-22 beschrijven het indringend. De belofte uit Genesis 15: 14, 46: 3 en 50: 24 dat de HEER zijn volk uit de onderdrukking zal bevrijden, is helemaal buiten beeld. Niet alleen in de tekst, maar waarschijnlijk ook in de beleving van Israëlieten. Volgens Jozua 24: 14 dienden ze andere goden. Mozes' angst dat ze niet naar hem willen luisteren is niet ongefundeerd.

Exodus 1 beschrijft een situatie, maar doet dat allerminst statisch. Er zit vaart in de groei van het joodse volk èn in de opeenvolgende tegenmaatregelen. De poëtische stijl (Cassuto) versterkt dit effect. Hier botsen Gods goede plan met farao's kwade plannen. Het loopt met een niet te stuiten vaart uit op het bevel alle Hebreeuwse jongentjes te verdrinken.

Het beeld is kort maar indringend: de dwangarbeid en mishandeling zijn ondragelijk en naast dat geweld dreigt de dood voor alle jongentjes. In die wereld openbaart de God van het leven zich als bevrijder.

Wie aandacht wil besteden aan de problematiek van de verharding van farao en de vraag Gods straf dan wel eerlijk is, kan hiermee heel goed een begin maken bij Exodus 1: 12. Dat God hen opzet tegen Israël en verhardt betekent niet dat Hij hen als marionetten aanstuurt. Maar door zich sterk te maken voor zijn volk op een manier die de tegenstanders machteloos maakt roept Hij de reactie op dat een afkeer krijgen en zich verharden. God doet dit in een dynamisch proces wat de eigen verantwoordelijkheid van farao en zijn mensen niet uitsluit maar juist insluit. Aandacht voor dit thema kan ook later komen, maar wie dat bij 1: 12 al doet kan er op een natuurlijke manier mee beginnen en daar later op teruggrijpen.

Aanwijzingen voor de prediking

De preek over Exodus 1 wordt de eerste van een langere reeks over Exodus. Wie op dit moment de contrasterende dynamiek van Exodus 1 (Gods plan tegenover farao's plannen) in weet over te brengen, zorgt dat de gemeente in de startblokken staat om de belangrijkste thema's uit Exodus mee te maken.

Bij Luther wordt hoofdstuk 1 een model voor christelijk leven onder de druk van de vervolging (Childs). Waarschijnlijk is het meer (etnische) onderdrukking dan geloofsvervolging. De preek over dit hoofdstuk kan een voorzichtig beginnen te laten zien dat God in de nood nabij is. Voorzichtig. Want hoe krachtig de dynamiek van dit hoofdstuk ook is, het is nog maar een opmaat naar hoofdstuk 3. Wie in de preek over hoofdstuk 1 alle registers al opentrekt heeft loopt vast bij hoofdstuk 3.

Uit de Pesachviering

Naast het lam en de matses hoort bij het Pesachmaal de *maror* (bitter kruid Exodus 12: 8). Meestal wordt hiervoor tegenwoordig mierikswortel, radijs of bittere sla gebruikt. Het herinnert aan de bitterheid in Egypte.
Later zijn er meer herinneringen aan Exodus 1 in de Pesachviering opgenomen:

- De *charoset*, een zoete pasta van appels, zoete wijn, gember, kaneel en noten staat voor de stenen en het mortel waar de Israëlitische slaven mee werkten. De zoete smaak ervan maakt de bitterheid weer zoet en staat voor de bevrijding.
- De *karpas* aan het begin van de maaltijd, groene groente, meestal peterselie wordt gedoopt in zout water als herinnering aan de tranen in Egypte.

Een preek over Exodus 1 is een mooi moment om alvast iets te vertellen en te laten proeven van het Pesachmaal. Denk bijvoorbeeld aan een kindmoment.
Kijk over de schouder van een van de discipelen mee naar de Pesachviering samen met Christus. En luister samen met hen naar het verhaal van de uittocht uit het doodsgebied.

Aanwijzingen voor de liturgie

De klassieke introïtus voor zondag Septuagesima is Psalm 18: 2,3,7,28,29. In de berijming van GK en LB vers 1,2 en 8. Ook andere verzen van deze psalm passen op weg naar de voorbijgang van de dood op Pesach en Pasen.

Een van de lezingen is uiteraard Exodus 1. Het Oecumenisch Leesrooster noemt als lied (antwoordpsalm*) hierbij Psalm 42.
Het is een mooie gewoonte om als de gemeente van Christus samenkomt een gedeelte uit het evangelie te lezen, ook als dat niet altijd direct verbonden is aan de andere lezingen en het thema van de preek. In dit geval noemt het Oecumenisch Leesrooster als evangelielezing Matteüs 5: 13-16. Het is te overwegen bij vers 11 te beginnen.

7.2 Zondag 16 februari (Sexagesima) Exodus 2:1-10

Het eigene van Zondag Sexagesima

In drie zondagen van de voor-vasten bewegen we ons langzaam naar de voorbereidingstijd van Pasen toe. Zo spoort de klassieke evangelielezing over de gelijkenis van het zaad in de akker (Lucas 8: 4-15) aan tot inkeer en bezinning. Vers 7 en 14 zijn een mooie stimulans om een tijd lang af te zien van het genot van rijkdom en luxe. In Exodus 2 zijn deze thema's niet aan de orde. Wel is de redding van Mozes een aanmoediging om de blijvende waarde te ontdekken van de geboden die God hem liet spreken en schrijven en daarmee te oefenen (Matteüs 5: 17, evangelielezing Oecumenisch Leesrooster). Op weg naar het feest van het leven.

Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 2:1-10

Na hoofdstuk 1 is 2: 1-10 ontegenzeggelijk een nieuwe literaire eenheid. Een tekst die opvalt door een ongewone soberheid in het noemen van namen en details. Alle achtergrondinformatie ontbreekt. Het lijkt een simpele tekening met slechts enkele pennenstreken. Alleen het allerbelangrijkste wordt genoemd. Dit nodigt uit tot nauwkeurige lezing van de tekst en verwerking ervan in de preek.

In dit zo sobere verhaal zoomen we van de uitzichtloze situatie van 1: 22 in op het lot van dit ene kind. Alle anderen baby's verdwijnen even buiten ons gezichtsveld. De oudere broer en de zus van de baby, de namen van de ouders en alle andere couleur locale verdwijnt. De vraag of er redding voor dit volk is spitst zich toe op: is er redding voor dit ene -nog naamloze- kind?

Was Exodus 1 bescheiden in het noemen van God, Hij lijkt nu geheel afwezig? Of moet het toevertrouwen van het 'arkje[4]' met het kind aan de Nijl als een toevertrouwen aan God worden gezien? Wellicht wijst Hebreeën 11: 23 in die richting. Of moeten we met Schmidt eerder spreken over hoop op een gelukkig toeval? Wijst het laten posten van de oudere dochter erop dat ze niet echt durft te hopen op een wonder (Cassuto)?

Toch is God niet afwezig. In de verrassende, ironische omkering van het lot is de God uit de Jozefgeschiedenis duidelijk herkenbaar. Enkele opmerkelijke momenten: de doodsrivier de Nijl wordt voor dit kind de redding; juist de dochter van de farao wordt door God ingezet om

[4] Het Hebreeuwse woord *tevah* wordt naast dit hoofdstuk alleen in verband met de ark van Noach gebruikt.

het te redden; de eigen moeder van het kind blijft het verzorgen, nu gelegitimeerd en zelfs betaald vanuit het paleis.

Sprekend is ook het contrast tussen de onmenselijkheid van de farao en de emoties van zijn dochter. In vers 8 reageert ze uiterst kort. ´Ja, doe dat maar´ (NBV) is de vertaling van het korte *legi*. Volgens Childs was ze zo geëmotioneerd dat ze niet meer wist uit te brengen. Moedig aanvaardt ze de consequenties. Tirannie kan menselijkheid niet stukmaken (Sacks).

Exodus 2: 1-10 zoomt in op deze ene baby. Die wordt gered langs de rand van de afgrond. Er is een opening naar de toekomst. Het paleis is zelfs in beeld, nu in positieve zin. Maar wat voor redding dit moet brengen is nog uiterst onzeker.

Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 2:1-10

Exodus 2: 1-10 is geen gemakkelijke tekst om er zó over te preken dat dat de preek recht doet aan de stijl van de tekst. Hier volgen enkele alternatieven, waaruit de prediker, mede afhankelijk van de eigen homiletische stijl, een keuze kan maken:

- *Vertel het verhaal na in de eigen stijl van Exodus 2: 1-10.*
  Valkuil van deze aanpak is dat het een herhaling wordt van de schriftlezing. Juist omdat het bij de stijl van de tekst hoort om veel weg te laten.

- *Vertel het verhaal en geef er toelichting bij.*
  Voordeel van deze aanpak is dat die nauw aansluit bij de tekst en die dichter bij de hoorder brengt. Een valkuil van deze aanpak is dat de stijl van de tekst verdwijnt. De kracht van de tekst ligt juist in het weglaten van veel details en informatie die de lezer/hoorder uit het voorafgaande of het vervolg heeft. Door die er toch in te brengen wordt een houtskooltekening gemakkelijk een Rembrandt.
  Om dit te voorkomen kun je als prediker proberen de informatie de die hoorder nodig heeft vooral in het begin van de preek aan te bieden, waar de verbinding gelegd wordt tussen de tekst en het voorafgaande. Aan het einde blijft de hoop die uit de tekst spreekt betrekkelijk open.

- *Teken het verhaal in zijn soberheid aan details en focus op de grote lijn op een papier of op een beamer-dia*. Liefst in zwart-wit met alleen pennenstreken.
  Daarnaast kan gesproken uitleg en toepassing geboden worden, maar de hoorder blijft de strakke lijn van de tekst in de tekening zien.

- *Combineer Exodus 2: 1-10 met Matteüs 5: 17-26*, de evangelietekst die het Oecumenisch Leesrooster aangeeft voor 16 februari 2020.
  Ga met de hoorders terug naar de geboorte van de man die de wet met zijn jota's en tittels gesproken en opgeschreven heeft. Ontdek hoe het zesde gebod van de decaloog opkwam uit de context van Exodus. De wereld van de dood (Exodus 1: 22) die de wereld van de haat en de angst is (Exodus 1: 8-21). In deze wereld ging een baby langs de rand van de dood om het volk uit die wereld te bevrijden. Uit zijn mond klinkt het zesde gebod en de uitleg ervan (lees als wetslezing Leviticus 19, o.a. vers 17-18). Dat mag niet

verloren gaan (Matteüs 5: 17). Dat laatste is de boodschap van Jezus. Een mens die straks de dood daadwerkelijk in zal gaan om van het leven dat door de dood beheerst is te bevrijden tot een nieuw leven. Een aanmoediging om dat nieuwe leven door en met Christus te leven, zonder doodslag, haat en wrok.
Exodus 2: 10 heeft een wat open einde. Maar wel hoopvol. Zo mag het ook in het leven van de hoorders verdergaan.
Probeer het betoog licht en open te houden, zodat de pennenstreken goed zichtbaar blijven.

Aanwijzingen voor de liturgie

Begin eens met Psalm 44. De klassieke introïtus* is vers 2,4,9, met als antifoon* vers 24,27.
Het Oecumenisch Leesrooster noemt Psalm 18 als lied bij de lezing van Exodus 2: 1-10.
Als evangelielezing wordt Matteüs 5: 17-26 genoemd.

Liederen bij Exodus: zie het overzicht in hoofdstuk 10.

7.3. Zondag 23 februari 2019 (Quinquagesima) Exodus 2:11-25

Het eigene van Zondag Quinquagesima

De laatste zondag voor het begin van de Veertigdagentijd (carnavalszondag) wordt in het klassieke leesrooster beheerst door Lucas 18: 3-43 (par: Matteüs 20: 17-19 en 29-34): een aankondiging van Pasen en de genezing van een blinde, die met genezen ogen Jezus volgt naar het aangekondigde paaswonder. De klassieke brieflezing is het lied op de liefde uit 1 Korinthe 13, waarin Jezus' eigen liefde tot de dood duidelijk herkenbaar is. Het introïtuslied* is Psalm 31, door Christus aan het kruis gesproken: In uw hand leg ik mijn leven. Zo gaat de gemeente op weg naar de veertig dagen voor Pasen.

Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 2:11-25

Om te beginnen een tip: lees de tekst uit Exodus 2: 11-25 en vergelijk die met Handelingen 7: 17-29 en Hebreeën 11: 24-26. Let op overeenkomsten èn verschillen en ontdek zo wat Exodus 2: 11-25 vertelt èn weglaat. Een uitgebreide bespreking van de nieuwtestamentische interpretatie geeft Childs. Merk op dat Exodus 2 heel weinig vertelt over Mozes' motieven (Schmidt), en wees voorzichtig te veel te willen zeggen in een preek over Exodus 2: 11-25.

Wel is duidelijk dat Mozes een volwassene geworden is. Hij neemt zijn verantwoordelijkheid. De tekst tekent drie voorbeelden. Hij is solidair met zijn volk. Zijn interventies kenmerken zich door het zoeken van gerechtigheid, ook als het niet om volksgenoten gaat (Sacks).

In commentaren is er veel aandacht voor de vraag of het doden van de Egyptenaar moreel juist is (overzicht bij Childs). Maar in deze tekst lijkt dit helemaal niet van belang. De tekst lijkt veel meer als doel te hebben in snelle stappen Mozes' weg te volgen naar de Horeb. Opnieuw komt Mozes buiten zijn eigen volk te staan. Dit heeft een positieve kant: omdat Mozes nooit slaaf geweest is kon hij de leider van buitenaf zijn, gevormd door zijn jaren in het paradijs en met de schaapskudde (Sacks). Maar voor Mozes, die verbondenheid en

verantwoordelijkheid voelt ten opzichte van zijn eigen volk is het een verbanning. De hoop waarmee 2: 1-10 eindigde lijkt op niets uit te lopen.

De perikoop eindigt met drie verzen die ook wel bij hoofdstuk 3 genomen worden. Er blijkt toch hoop te zijn. Op aarde lijkt alles op niets uit te lopen. Maar in de hemel luistert God. Pas nu komt God ter sprake. Hij hoort hun jammerklachten. Zijn het gebeden? Jozua 24: 14 wijst op het dienen van andere goden, maar het is ook denkbaar dat dit samen op ging met een zeker geloof in de God van Abraham, Isaak en Jakob.

Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 2:11-25

Wie eenvoudig de tekst volgt, ziet de perspectieven van de volwassen Mozes, voor het leiderschap toegerust, solidair met zijn volk en gedreven door een verlangen naar gerechtigheid.

In de stijl van de perikoop ligt het voor de hand dit met de drie korte scenes uit te tekenen, zonder diep in te gaan op het innerlijk en de motieven van Mozes. Er lijkt een leider op te staan van groot formaat. Maar hij komt terecht in de woestijn van Midjan.

Pas de laatste verzen bewegen het perspectief in de richting van de bevrijding. Pas als God hoort: voel de menselijke onmacht om de verlossing te brengen.

Merk de parallel op met Christus die de gerechtigheid zocht, die verworpen werd door zijn eigen volk, die ook wist dat de leiders hem wilden doden en die dood op zich nam. Zo werd Hij op het Pesachfeest de leider naar de bevrijding (Matteüs 20: 17-19).

De blinden die door Hem genezen werden volgden Hem (Matteüs 20: 34). Ze zagen Hem sterven op het Pesachfeest. Volgen betekent ook: zijn weg gaan. De weg van gerechtigheid waarin Mozes en Christus vooropgaan. De komende veertig dagen zijn een tijd om daarin te oefenen.

Aanwijzingen voor de liturgie

De introïtuspsalm* voor Zondag Quinquagesima*, Psalm 31, is heel geschikt om de dienst mee te beginnen. Denk met name aan de berijming van vers 6 ‘In uw hand leg ik mijn leven’.
Na de lezing van Exodus 2: 11-25 past het lied dat het Oecumenisch Leesrooster* hiervoor noemt: Psalm 146.
Als evangelielezing noemt het Oecumenisch Leesrooster* het vervolg van Matteüs 5, vers 33-48. Nadeel van deze lezing is dat die ethische vragen oproept bij het gedrag van Mozes, terwijl Exodus 2 die juist wil laten rusten. Er is veel voor te zeggen een andere lezing te kiezen, waarbij de klassieke evangelielezing voor Quinquagesima* in aanmerking komt. In de versie van Matteüs is dat hoofdstuk 20: 17-19 en 29-34.

Liederen bij Exodus: zie het overzicht in hoofdstuk 10.

8. Aanwijzingen voor de zondagen van de Veertigdagentijd

8.1. Zondag 1 maart (Invocabit), Exodus 3: 1-18

Het eigene van Zondag Invocabit

Met deze eerste zondag van de Veertigdagentijd staat de verzoeking van Jezus in de woestijn centraal. Traditioneel wordt daarbij Matteüs 4: 1-11 gelezen. Deze zondag heeft de naam Invocabit gekregen, naar Psalm 91:15: 'Roep mij aan'. Deze Psalm speelt met vers 1, 2, 11 en 12 een rol in de tweede verzoeking van Jezus. Het gaat er in deze psalm om op welke manier je je toevlucht zoekt bij God. Je zou ook kunnen zeggen: met welke naam je de Heer aanroept. Daarover gaat het ook in Exodus 3. God maakt zich via Mozes als de 'Ik ben', de bevrijder, aan zijn volk bekend. Hij is niet alleen de heilige, machtige en ontzagwekkende, maar ook een God die de ellende van zijn volk ziet en dat volk nabij is.

Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 3: 1-18

Het hele boek Exodus is gericht op de aanwezigheid van God bij zijn volk. Een volk dat het (weer) moet leren om met God te leven. Ze kenden hem van de overlevering, van de verhalen van vroeger, uit de tijd van de aartsvaders. Maar 400 jaar slavernij heeft hen vervreemd en veranderd. De verklaring van zijn aanwezigheid bij het volk begint in hoofdstuk 3 bij de openbaring van zijn naam aan Mozes. Het eindigt in Exodus met de majesteit van de Heer die de hele tabernakel vult. Je ziet als het ware door het hele Bijbelboek heen hoe God het volk liefdevol, ook in het geven van de wet, aan de hand meeneemt en weer leert om met zijn aanwezigheid om te gaan. Bij zowel Mozes als het volk komt daarbij de vraag op wie God nu eigenlijk is. Dat vindt zijn hoogtepunt in de hoofdstukken 4-6, maar dat begint al in Exodus 3. Zoals gezegd gaat het hier om de (aan)roepnaam van God. De naam waar God zich voorstelt en die Hij graag hoort uitspreken, uitroepen.
Voor Mozes komt deze naam bijna uit de lucht vallen. Hoofdstuk 2 is geëindigd in Midjan. Waar Mozes als vreemdeling, als asielzoeker verbleef. Gevlucht vanuit Egypte. Zonder enig idee van de taak die hem te wachten stond. In die context krijgt hij een roeping van God.
Vers 1: net als in de eerste verzen van Exodus 2 lijkt er hier iemand met heel gebruikelijke dingen bezig te zijn. Niets voorspelt dat er iets spannends staat te gebeuren. God breekt vaak in alledaagse omstandigheden in met zijn aanwezigheid. Daarvoor hoeven niet eerst bijzondere omstandigheden te worden gecreëerd.
Vers 2: de heiligheid van God doet de braamstruik branden, maar niet verteren. Hierin zit iets van de 'dubbele naam' van God zoals die in hoofdstuk 3 naar voren komt: Hij is zowel heilig, als een God van nabij. Een God in wiens aanwezigheid het goed toeven is. Dit blijkt ook uit de volgende verzen, waarin Mozes aan de ene kant niet te dichtbij mag komen, maar tegelijkertijd woorden van liefde en bevrijding te horen krijgt.
Vanaf vers 10 krijgt het hoofdstuk een andere lading, als Mozes daadwerkelijk door God tot zijn taak geroepen wordt. Het wordt nu heel persoonlijk: in de naam van God mag hij het volk voorgaan in de bevrijding uit Egypte. Ja, maar dat verandert de zaak! Mozes gaat daarin

niet zomaar mee. Het is dán dat God zijn roepnaam bekend maakt. Als een naam voor onderweg. Voor hemzelf, maar ook voor het volk. God is niet alleen de God van vroeger, maar ook de God van nu, van het heden, van de toekomst. Hij mag het volk nieuwe tijden verkondigen. Tijden van genade en bevrijding. Mozes is hierin een voorloper van Jezus. (Hier een link naar de ontmoeting tussen Mozes en Jezus in de verheerlijking op de berg.)
Vers 18: saillant detail: zie hier dat het verzoek van Mozes aan de Farao niet meer behelst dan het gedurende drie dagen de woestijn intrekken, om God te offers te brengen. (In hoofdstuk 8 van Exodus wordt uitgelegd waarom ze voor het brengen van die offers niet in Egypte kunnen blijven: omdat daarbij dieren werden geofferd die voor de Egyptenaren heilig waren. Hieruit blijkt ook dat het volk Israël niet in Egypte kán blijven.) Dit betekent ook dat de uittocht uit Egypte, de bevrijding van het volk, niet gericht is op het volk zelf, maar op het (ver)eren van God, op het aanroepen van zijn naam! Zoals het hele boek Exodus, en ook de bevrijding van ons door middel van het offer van Jezus, daarop gericht is. Een prachtig thema in de week van zondag Invocabit.

Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 3: 1-18

Exodus 3 is een indrukwekkend hoofdstuk. Omdat we daarin heel direct met God te maken krijgen. God komt heel dichtbij. Dit roept tegelijkertijd veel op. Daaraan kan op verschillende manieren aandacht gegeven worden:

- Het (leren) wandelen met God, het (leren) kennen van God, begint met Hem bij zijn naam aan te roepen. God geeft ons die naam om te gebruiken.
- God kan op verschillende manieren bekend zijn bij ons. Anders gezegd: er zijn verschillende godsbeelden. Die worden gevormd door onze ervaring en opvoeding. Kunnen we over ons eigen godsbeeld heen kijken? Misschien ook andere beelden/namen/aspecten van God toelaten in ons leven?
- Verbonden hieraan: welke naam roep jij uit als je in nood bent?
- Wat doe jij met de God van vroeger? De God van de voorgeslachten. Kun je daar überhaupt nog iets mee? Of hoef je daar niet meer mee aan te komen?

Daarnaast zijn andere mogelijke invalshoeken:

- God geeft aan dat Hij het lijden van zijn volk ziet. Hij doet aan dat lijden helemaal niets af. Hij zet daar zijn naam en zijn beloften tegenover. Maar laat wel ruimte voor de pijn en de ellende. Het is in die moeilijke omstandigheden dat Hij ze tegemoetkomt. Misschien zelfs wel sterker: die omstandigheden schreeuwen Hem toe, waardoor Hij met nog meer passie en haast zijn volk komt bevrijden. (En mooie psalm hierbij is trouwens psalm 18).
- Mozes wordt heel onverwacht geroepen. Tenminste, voor hem. Het is niet duidelijk in hoeverre zijn familie in staat is geweest te vertellen over zijn bijzondere start in het leven. Maar ondertussen leeft hij al veertig jaar in (de woestijn van) Midjan. Niets wijst erop dat God bezig is zijn volk te redden en hem te roepen. Maar daarmee is dus niet alles gezegd. Niet alles is altijd zoals het lijkt.
- Een link met Matteüs 4: in Exodus 3 wordt al iets duidelijk van een strijd tussen God en de farao. Een strijd die God gaat winnen. Maar die wel met veel machtsvertoon, ook van de kant van de (magiërs van) farao gepaard gaat. Je ziet iets soortgelijks bij de satan, als

hij Jezus verzoekt in de woestijn. Ook hij is tot van alles in staat. Dat wil hij in ieder geval laten zien. Maar hiermee bereikt hij niets.

Voor alle invalshoeken geldt: houdt de preek persoonlijk. Gebruik woorden die de mensen direct aanspreken. Want zo maakt God zich in dit hoofdstuk ook bekend. Laat het niet blijven bij een beschouwing over de namen van God.

Aanwijzingen voor de liturgie

De introïtuspsalm voor Zondag Invocabit is psalm 91. Deze psalm kent 8 coupletten. Vers 8 bezingt de 'invocabit', het aanroepen van de Heer. Dat vers mag dan ook niet ontbreken. Maar ook vers 7 niet, waar het gaat om het kennen van de naam van God. Afhankelijk van de inhoud van de preek kunnen ook andere coupletten gekozen worden. Er kan natuurlijk ook voor een andere berijming van psalm 91 gekozen worden. Ook kan ervoor gekozen worden psalm 91 in zijn geheel te lezen (in plaats van te zingen). In de vertrouwde, of een andere vertaling. Dan komt goed tot zijn recht dat het hier om poëzie gaat, waarin ruimte is voor allerlei emoties in de relatie met God.
De berijmde psalm 91 gecombineerd met antifoon: zie LB 535b.

De evangelielezing van deze zondag is Matteüs 4: 1-11. Voor de verandering zou er voor drie lezers gekozen kunnen worden: een die de tekst rondom de woorden van Jezus (2) en de satan (3) leest. Er kan dan ook voor gekozen worden de tussenliggende woorden als 'daarop zei Jezus' weg te laten, zodat er een soort 'drama' ontstaat.

Over de naam van de Heer zijn ook andere liederen geschreven, in verschillende tradities. Lied 934 uit het LB is daar één van ('Ik ben voor jou een nieuwe naam'*. Gebruik in de liturgie ook eventueel het gebed van Dietrich Bonhoeffer, zoals dat staat op blz. 533 van het LB ('Morgengebed': 'Tot U, God, roep ik in de vroege morgen' (dus alleen van toepassing op de morgendienst).

Kijk verder ook naar LB 538 'Een mens te zijn op aarde' (zie bijv. coupl. 2), 539 'Jezus, diep in de woestijn)'. En ook LB 540 'Het waren tien geboden' (niet over de Tien Woorden, maar over *veertig… dagen/jaren*).

Liederen bij Exodus: zie het overzicht in hoofdstuk 10.

8.2. Zondag 8 maart (Reminiscere), Exodus 4: 18,32

Het eigene van Zondag Reminiscere

Zondag Reminiscere is de tweede zondag in de Veertigdagentijd. Deze naam is herleid uit Psalm 25: 6: 'Gedenk o Heer, uw barmhartigheid!'
Gedenken heeft in eerste instantie de betekenis van 'denken aan wat in het verleden is gebeurd'. De tweede zin van Psalm 25: 6 laat dat zien: denk aan uw liefde voor ons door de eeuwen heen. In Bijbelse termen (daarbij teruggaand naar de gebruikte Hebreeuwse en Griekse woorden) heeft gedenken nog een andere lading: door iets bij name te noemen roep je op tot beweging, tot actie. Een oproep aan God zijn liefde te gedenken is dus vragen om het (opnieuw) in beweging komen van die liefde. Dit gedenken krijgt in Exodus 4 een

bijzondere lading. God benadrukt, net als in hoofdstuk 3, dat Hij trouw is aan het verbond met zijn volk en zijn woorden waar zal maken. Hij roept nu ook Mozes op te gedenken, te herinneren, en op grond daarvan in actie te komen. Dit zien we overigens vooral in het eerste gedeelte van Exodus 4.
De evangelielezing is deze zondag uit Matteüs17: 1-9. Dit verhaalt over de verheerlijking van Jezus op de berg. In de context van de aankondiging van zijn lijden in Matteüs 16. Het lijkt op de ervaring van Mozes in Exodus 3: de discipelen zien hier iets van de heerlijkheid van Jezus. God bevestigt in de herhaling van Deut. 18: 5 (luister naar hem!) publiek de taak van Jezus, in het opvolgen van Mozes als dé profeet. Jezus ervaart deze taak, maar bij de discipelen roept wat ze zien en horen in eerste instantie angst op. Het zal ook in het vervolg van het leven van Jezus op aarde blijken dat het lang duurt voor zij een goed zicht krijgen op de roeping van Jezus. Het gedenken speelt hier voortdurend een rol: steeds weer moeten zij herinnerd worden aan de woorden en daden van God, van Jezus.
Deze zondag Reminiscere is dus tegelijkertijd een beroep op God als op onszelf.

Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 4: 18-32

Dit gedeelte uit Exodus 4 staat na de bezwaren van Mozes tegen zijn roeping, en Gods geduldige antwoorden daarop. Nog niet alle hobbels zijn genomen. De overgave van Mozes en Aaron lezen we pas in Exodus 7: 6.
Hier zien we eerst dat Mozes naar zijn schoonvader gaat, en toestemming vraagt zijn vrouw en kinderen mee te nemen naar Egypte. Diens zegen krijgt hij. Vervolgens wordt Mozes geconfronteerd met het feit dat hij zijn zoon nog niet besneden heeft. Mozes en zijn zoon moeten dit bijna met de dood bekopen. Tenslotte bevat dit gedeelte het weerzien van Mozes met zijn broer Aaron. Een weerzien na veertig jaar. Ook dit verloopt goed. En dan, in vers 31, de voorlopige climax van alle (verwachte) weerstand: in weerwil van alle bezwaren door Mozes opgeworpen, gelooft het volk de woorden die namens God gesproken worden.
Enkele verzen uitgelicht:

- Vers 20: de staf van God gaat met Mozes mee. Die staf is, door het voorafgaande wonder, een teken van Gods macht en nabijheid.
- Vers 21: God zal ervoor zorgen dat de farao hardnekkig blijft. Goddelijk en menselijk handelen lopen hierin door elkaar (zie hiervoor ook hoofdstuk 4 van deze handreiking.
- Vers 22: Israël wordt hier Gods eerstgeboren zoon genoemd. Gods bijzondere band met Israël wordt benadrukt.
- Vers 25 en 26: besnijdenis gaat gepaard met bloed. Dit is tekenend voor het verbond in het OT: er moet veel bloed vloeien.
- Vers 33: farao moet het volk, de eerstgeboren zoon van God, laten gaan, anders kost het hem zijn eigen eerstgeboren zoon. De keuze is hier: wie blijft er leven? Deze vraag was ook in Exodus 2 al actueel, in de beschrijving van de dood van alle jongetjes bij het volk Israël. Het is passend om hier, in de dagen voor Pasen, de lijn te leggen naar de dood van dé Zoon van God, van Jezus.

Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 4: 18-32

Nadat God zijn naam en bevrijding aan Mozes bekend heeft gemaakt, moet Mozes klaar gemaakt worden om het volk Egypte uit te leiden. In de hoofdstukken 3 en 4 gebeurt dat op

allerlei manieren, tegen meerdere vormen van weerstand in. Als de preek daarover gaat, kan dat op verschillende manieren gebruikt worden: afgezet tegen de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid en bereidheid van Jezus om het volk te bevrijden, of afgezet tegen onze eigen weerstand om verantwoordelijkheid te nemen en te geloven in een roeping (als persoon, als gemeente). En daarmee verbonden de drempels in ons eigen leven die ons verhinderen dat te doen. Stap daarbij niet te licht over de bezwaren van Mozes heen. Het was een zware taak die hem te wachten stond. Een bijzondere taak ook.

Als de evangelielezing meegenomen wordt, kan het in de preek gaan over de relatie tussen lijden en verheerlijking. En onze reactie (als gelovige, als gemeente) op beiden. Evenals op de relatie daartussen. In het vervolg van Exodus zal blijken dat het volk kort van geheugen is, en al snel na de uittocht terug zegt te verlangen naar Egypte. De heerlijkheid waarin God zich heeft geopenbaard, is dan blijkbaar snel vergeten. Waar leg je voor jezelf eigenlijk de nadruk op, als je naar je eigen leven kijkt? En in hoeverre speelt angst hierin een rol? Bij de discipelen in Matteüs 17 in ieder geval wel.

Een derde mogelijke lijn sluit aan bij de oproep aan God zijn barmhartigheid te gedenken. In hoeverre doen wij dat eigenlijk? Een beroep doen op Gods beloften van bijstand, en Hem vragen daarnaar te handelen? En in hoeverre halen zijn woorden en daden uit het verleden ons er dan doorheen? Hoe kunnen we actief bezig zijn met het gedenken en herinneren van Gods daden? Doet het ons eigenlijk nog wat als we horen dat God zich onze ellende aantrekt? Of is er een reactie van ‘het zal allemaal wel’?

Aanwijzingen voor de liturgie

De introïtuspsalm voor Zondag Reminiscere is 25. Deze psalm staat in het kader van het verlangen naar God, en speelt ook in de adventstijd een rol.LB 535c is een introïtusantifoon van dit vers opgenomen.
Lied over de verheerlijking (in combinatie met het lijden) van Jezus: LB 543 ‘Gij zijt in glans verschenen’*.
Lied over de verheerlijking op de berg, en de relatie met Mozes en Elia: LB 545 ‘Christus staat in majesteit’*
Ook avondmaalsliederen, over het gedenken van de dood van Jezus, kunnen in de liturgie gebruikt worden. Hier past ook psalm 103, die ons oproept de goedheid van God te gedenken.
De evangelielezing uit Matteüs 17 is misschien niet een heel logische, in combinatie met Exodus 4. Ze kan wel gelezen worden als in de preek de relatie wordt gelegd tussen lijden en verheerlijking. En de reactie van Mozes, de discipelen en onszelf op die relatie.

Liederen bij Exodus: zie het overzicht in hoofdstuk 10.

8.3. Zondag 15 maart (Oculi), Exodus 6: 1-9,28-7: 7

Het eigene van Zondag Oculi

Deze zondag is genoemd naar de beginwoorden van het introïtusgezang voor deze week, psalm 25: 15: ‘Oculi mei semper ad Dominum’ (Mijn ogen zijn altijd gericht op de Heer).

Het alternatieve leesrooster heeft op deze zondag gedeelten uit Exodus 6 en 7 staan. Hoofstuk 6 is in veel opzichten een herhaling van wat staat in Exodus 3. En juist in die herhaling, van de kant van God, zit een oproep die aansluit bij het 'oculi' van deze week. De omstandigheden mogen dan misschien nog niet zijn verbeterd – integendeel zelfs- maar de beloften van God, en de naam van God, die blijven recht overeind staan. Blijf je, midden in de Veertigdagentijd, maar richten op Hem! Dat zul je de komende tijd c.q. weken ook nog nodig hebben, want het wordt er vooraleerst niet beter op. (Hier kan eventueel een link gelegd worden met het steeds zwaarder worden van het lijden van Jezus.)
De traditionele evangelielezing bij deze week is uit Joh. 4, het verhaal over de Samaritaanse vrouw. Dit verhaal past beter bij het niet-alternatieve leesrooster, waarin Exodus 17 gelezen wordt, en waar het gaat over het water dat God geeft uit de rots.

Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 6:1-9, 28-7:7

- Het 'maar' in H6 vers 1 staat in de context van de klacht van het volk en van Mozes dat God het voor het volk alleen nog maar zwaarder heeft gemaakt, dat er van bevrijding geen sprake is (H5). Integendeel!
- H6: 2, 6, 7, 8: tot vier keer toe: Ik ben de Heer!
- H6: 6: het woord *bevrijden* wordt voor de tweede keer in Exodus benoemd. Het is kenmerkend voor het boek Exodus, en een volgende stap in de heilsgeschiedenis. Daarom is Exodus ook zeer geschikt om te lezen in de paastijd. Zoek er eventueel passende teksten uit het NT bij, zoals:
  - Matteüs1: 21: de aankondiging van de geboorte van Jezus, en het doel van die geboorte;
  - Lucas 24: 21: de hoop van de discipelen, dat Jezus het volk zou bevrijden (in het graf verloren gegaan?) Dit kan een aanknopingspunt zijn te spreken over wat wij zelf verwachten van Jezus, van de bevrijding die Hij geeft;
  - Galaten 1: 4;2 Thess. 1: 7,8; Hebr. 2: 15;
- H6: 7: God wil een volk, en een relatie met dat volk. Dat kenmerkt God. Dit haalt de bevrijding ook uit boven het persoonlijke.
- H6: 9: gebruik bij het woord 'moedeloos' verschillende vertalingen om dit woord uit te leggen (zie ook het leesrooster).
- H7: 1: Mozes als een god voor de farao, zoals hij ook een god voor Aaron was (4:16). Wel in twee gelaagde betekenissen. Aaron vervult voor Mozes de rol van profeet. Mozes doet dat ook voor de farao, maar is tegelijkertijd daarin een tegenhanger van de farao, die als god in Egypte wordt vereerd.
- H7: 3: de farao wordt door God hardnekkig gemaakt. Ook een herhaling uit H4. Zie hiervoor hoofdstuk 4 van deze handreiking.
- H7: 6: Mozes en Aaron zijn (eindelijk) overstag. Het staat er zonder omhaal: ze deden alles wat de Heer hen opdroeg. Wat was daar veel voor nodig!

Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 6: 1-9,28-7: 7

In het algemeen geldt dat veel van wat in hoofdstuk 6 staat, ook in hoofdstuk 3 aan de orde komt. De handreiking bij week 1 kan daarom ook gebruikt worden.
Verder zit juist in de herhaling een aanwijzing voor de prediking. Op meerdere manieren:

- God herhaalt zijn naam, en zijn beloften, en de verharding van de farao. Blijkbaar is dat voor Mozes, Aaron en het volk nodig. (En voor ons?) Het biedt ook mogelijkheden om te verbinden met de noodzaak tot het herdenken van de daden van Gods, zoals die ook in de Pesachviering en in het Heilig Avondmaal een plaats krijgen.
- Een andere insteek n.a.v. die herhaling kan zijn de nadruk op de naam JHWH, de Heer, zoals die tot vier keer toe in hoofdstuk 6 wordt gebruikt. God presenteert zich nadrukkelijk als de God van het verbond, de God die een relatie wil met zijn volk (zie ook de opmerkingen hierboven, bij de exegese).
- Er kan worden ingegaan op de moedeloosheid van het volk. Want ook de ellende blijft zich herhalen, en zelfs verzwaren. Zie ook hiervoor de aantekeningen hierboven. Hierbij kan een eventuele link gelegd worden met het zware lijden van Jezus.

Benauwenis en gebed om uitkomst komen ook voor in Jes. 30: 20. Daar wordt het verbonden aan de tweede exodus, de uittocht uit ballingschap.

God is een God die bevrijdt. Dat wordt uit het boek Exodus meer dan duidelijk. Het is voor het eerst in de Bijbel dat er over bevrijding gesproken wordt. De lijn vanuit Genesis wordt voortgezet: paradijs, zondeval, zondvloed, God die met Abraham en zijn nageslacht een verbond sluit, dat ook beloofd land insluit. Land dat op nog geen enkele manier in zicht is als we bij het begin van Exodus zijn aangeland. Behalve dan een stukje grond waarop de voorouders van Jozef zijn begraven, en waar hij zelf ook begraven wil worden. Tot zolang wacht zijn lichaam om daar heen gevoerd te worden. Als een teken van hoop, van leven.
Het volk moet eerst nog door veel ellende en slavernij heen, voor het wordt bevrijd. Dat geldt ook nu nog: bevrijding gaat vaak door pijn en verdriet heen. Er is geen weg om heen, alleen één er dwars doorheen. Waarbij we tegen onszelf, onze hoop en ons geloof aanlopen. Het komt er dan op aan ons oog gericht te houden op de Heer. En niet benauwd (van geest) te worden!
Een iets andere insteek kan zijn: hebben wij nog wel het idee dat wij bevrijd moeten worden. Waarvan dan? Wat is onze slavernij? Hierbij kunnen teksten uit het NT over slavernij worden gebruikt, zoals uit Romeinen 8 en Galaten 4.

Aanwijzingen voor de liturgie

De introïtuspsalm voor Zondag Oculi wederom psalm 25, nu verzen 14-20. Zoals in veel psalmen komt ook in deze, en in dit gedeelte, een dubbele lading naar voren. Aan de ene kant is er sprake van vertrouwen op God, aan de andere kant van angst, en van gebed om uitkomst en bevrijding. Dit is kenmerkend voor de psalmen. Er is ruimte voor beiden. Beide (soorten) liederen kunnen dan ook gezongen worden. Enkele mogelijke liederen:

- Antifoon bij de berijmde introïtuspsalm: LB 535d
- LB 368: Houd mij in leven, wees Gij mijn redding, steeds weer zoeken mijn ogen naar U;
- Taizé: ‘Oculi nostri’ (AiO 106)
- Psalm 123: In alle ellende onze ogen gericht houden op de Heer;
- GK 121: ‘God die is en was en komt’, kom o kom God van nabij, verlos ons;
- LB 887: ‘Wees stil en weet ik ben uw God’

Zoals bovenaan benoemd past de evangelielezing uit Joh. 4 niet goed. Een alternatief is die uit Matteüs 11: 28-30, waar Jezus het heeft over zijn last die licht is, en zijn juk dat zacht is. Ook Jezus bedoelt daar dat je het in de relatie met Hem, allemaal aankunt. Net zoals God via Mozes zijn volk laat weten. Omdat Hij een God van zijn woord is. En de 'Ik ben'.
Let op de (vergelijkbare) context daar: de mensen weten niet wie Jezus is, en er worden Hem verwijten gemaakt.

Liederen bij Exodus: zie het overzicht in hoofdstuk 10.

8.4. Zondag 22 maart (Laetare), Exodus 7: 8-25

Het eigene van Zondag Laetare

De vierde zondag in de Veertigdagentijd heeft een eigen plaats tussen de donkere zondagen. Voordat we de donkere weg naar Pasen gaan is er even een lichter moment. 'Verheug U, Jeruzalem' zingt de klassieke introïtus. In het klassieke leesrooster werd de geschiedenis van de broodvermenigvuldiging als evangelielezing aangegeven. Het nieuwere Oecumenisch leesrooster kiest voor Johannes 9 waar Jezus zich als het Licht der wereld presenteert (vers 5).
Bij de lezing van het boek Exodus komen we bij het moment waarop God in beweging gaat komen. Het effect is spectaculair. Evenals in Johannes 9 (vers 3) draait alles er om dat Gods werk zichtbaar wordt. In beide bijbelgedeelten staat de legitimatiekwestie centraal: 'Van Mozes weten we dat God met hem gesproken heeft, maar van deze man weten we niet waar hij vandaan komt' (Johannes 9: 29).

Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 7: 8-25

Om te beginnen met een tip: De komende drie weken gaan de Exoduslezingen over verschillende van de tien plagen. Het is aan te bevelen te beginnen met het lezen van Exodus 7: 8-12: 36. Niet alleen om de spanningsboog van de komende weken in beeld te hebben, maar ook om in commentaren het algemene gedeelte over de tien plagen te kunnen plaatsen. De eerste preek geeft de gelegenheid om in een inleiding of terloops tijdens de preek wat algemene aspecten van de plagen te belichten.

God laat zichzelf zien in het staf-wonder en in de plagen. Hij legitimeert zijn gezant, vernedert de Egyptische goden (12: 12, Num. 33: 4) toont Hij wereldwijd zijn glorie (9: 16) en dwingt in een verbeten strijd zijn volk te laten gaan, zijn eerstgeborene, waar Hij recht op heeft en niet de farao (4: 22,23).
Door deze verbeten strijd te voeren brengt Hij de farao er toe om te volharden in zijn koppige weigering. Zelfs toen hij ze had laten gaan kreeg hij spijt en probeerde ze terug te halen.

Enkele problemen bij de plagen (Schmidt):

- het geweld dat in de naam van de HEER plaats vindt (Schmidt wijst er in dit verband op dat het een reactie is op het geweld van de farao (hoofdstuk 1), dat de farao niet bereid

wat het te verminderen, maar juist verergerde, en dat aan de eerste plaag nog de ontmoeting van 7: 10-13 voorafging)

- de verharding van de farao door God: had de farao wel een vrije wil en is het wel eerlijk dat hij gestraft wordt? (enerzijds bijt de farao zich vast in zijn drang om Israël te onderdrukken en anderzijds is de HEER zelf het die in een felle strijd de farao daartoe brengt; de farao verhardt zich (hoofdstuk 7-9) èn wordt door de HEER verhard (hoofdstuk 9-14).
- het wonderkarakter van de plagen (is dit geschiedschrijving in onze zin van het woord?)
- de complexe overleveringsgeschiedenis (Schmidt (BKAT) en andere commentatoren besteden veel aandacht aan de verschillende bronnen (J,E,P) met ieder hun eigen lijstje van plagen, uiteindelijk samengebracht in een definitieve reactie; ook Psalm 78 zou er op kunnen wijzen dat er verschillende lijstjes bestaan hebben)

Over de opbouw van de plagen: veel commentaren wijzen er op dat er in de eerste negen plagen drie cycli van drie zijn waarvan steeds de eerste aangekondigd wordt aan de Nijl, de tweede in het paleis en de derde helemaal niet. Ook wordt een structuur opgemerkt van vijf keer twee verwante plagen (water en kikkers (uit de Nijl!), muggen en steekvliegen enz.). Tegelijk zijn er allerlei ontwikkelingen en de worsteling tussen de HEER en Farao te zien die zich niet in een schema laten dwingen.

Voor de preken van deze en de komende zondagen is het van belang na te denken over de betekenis van de tien plagen voor Christus. We gedenken deze weken hoe Hij onder zware plagen gebukt ging. Daarbij valt de overeenkomst op tussen de tiende plaag in Egypte en het sterven van Christus: de dood van de Eerstgeborene.
In de plagen laat God zijn straffende hand zien. Hij belooft de Israëlieten dat geen van de plagen uit Egypte hen zullen treffen, mits ze zijn geboden en wetten gehoorzamen (Exodus 15: 26). En als ze dat niet doen… In Openbaring 16 wordt het laatste oordeel getekend als het uitgieten van zeven schalen die vol zijn van verwijzingen naar de Egyptische plagen. Christus ging naar Jeruzalem om alles wat door de profeten gesproken was te volbrengen (Lucas 18: 31). Hier zien we God die zijn volk bevrijdt, niet door de plagen op anderen te laten neerkomen, maar door die zelf te dragen. Hier wordt alles omgekeerd.

De gebeurtenissen bij de eerste ontmoeting legitimeren Mozes en Aäron als vertegenwoordigers van de HEER en tonen de overmacht van de HEER. Al direct is hier sprake van een bloederige strijd.
Met een grote slang (vers 9) is mogelijk een krokodil bedoeld. Het is als vertaling van *tannin* mogelijk. De krokodil is het dier dat in Egypte de macht van farao symboliseert, zoals elders de leeuw (Ezechiël 29:3, 32:2).

De farao interpreteert het wonder met de slang vanuit zijn eigen denkkader en laat zijn magiërs komen om hetzelfde te doen. Het mooie is dat hierdoor gelijk duidelijk wordt wat het verschil is: Aäron gooit alleen zijn staf op de grond, zoals de HEER had opgedragen, de mannen van de farao gaan met hun magie aan de slag. Ze bereiken hetzelfde (vers 11) maar wat ze doen is zichtbaar verschillend. Een tweede verschil blijkt als de staf van Aäron de andere verslindt (Cassuto).

Nauw verbonden met deze ontmoeting komt de eerste plaag. Let op de duidelijke formulering van het doel: de HEER laat zien wie Hij is (vers 17). Hij doet dit bij de Nijl, de levensader van Egypte (irrigatie, visvangst, drink- en waswater), die als God werd beschouwd. Hij gaat (vgl. 12: 12) de confrontatie met de Egyptische goden aan.

Het bloed geeft een dramatische kleur aan deze plaag. Het is een bloederige strijd. Het karakter van de plaag wordt benoemd als het veranderen van water in bloed en het sterven van de vissen. Sommige commentatoren wijzen er op dat het Nijlwater soms rood kan kleuren en ondrinkbaar kan worden. Maar het is de vraag of hier van zo'n betrekkelijk gewoon verschijnsel sprake kan zijn.

Ook nu zetten de magiërs van de farao hun vaardigheden in. In hun blinde ijver om te laten zien dat ze ook kunnen wat Mozes en Aäron kunnen maken ze de ellende voor hun volk alleen maar groter. Eén van de ironische momenten in de plagengeschiedenissen.

Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 7: 8-25

'Daarom –zo zegt de HEER- zal Hij laten zien wie Hij is' (vers 17) is wel een kerntekst. God laat zichzelf zien in deze en de volgende plagen en hij legitimeert zijn knecht Mozes. Hij geeft de plagen een plaats tussen de twee grote momenten van zelfopenbaring in 3: 14,15 en 20: 2.

Het is de uitdaging om dit concreet vanuit de tekst over te brengen, zonder te verdrinken in de exegetische details: de kunst van het weglaten. Selecteer wat echt belangrijk is en presenteer dat levendig. Wees onder de indruk van Gods strijd voor de bevrijding van zijn volk en breng dat over op de hoorders.

Trek de lijn door naar het nieuwe testament, naar Christus' strijd voor de bevrijding van zijn mensen, waarbij Johannes 9 enkele mooie aanknopingspunten biedt: vers 3 over Jezus' zelfpresentatie, vers 29 over zijn legitimatie en vers 39 over het oordeel (de Egyptische plagen hebben een eschatologisch perspectief, Openbaring 16:3-7).

Aanwijzingen voor de liturgie van Zondag Laetare

De klassieke introïtuspsalm is 122. De berijming van het Gereformeerd Kerkboek leent zich bijzonder voor wisselzang. Zie voor de antifoon bij de berijmde psalm LB 535e.
Als evangelielezing noemt het Oecumenisch leesrooster Johannes 9: 1-39, waarbij vers 14-25 desgewenst overgeslagen kan worden. Lied daarbij: LB 534 'Hij die de blinden weer liet zien'. LB 546 is speciaal voor zondag Laetare: 'Wees blijde nu, in 't midden van het lijden'.

Liederen bij Exodus: zie het overzicht in hoofdstuk 10.

8.5. Zondag 29 maart (Judica), Exodus 9: 13-35

Het eigene van Zondag Judica

Het is de een na laatste zondag voor Pasen. Van de Veertigdagentijd staat vooral het laatste deel in het teken van Jezus' lijdensweg. De laatste twee zondagen voor Pasen worden wel de passiezondagen genoemd. De eerste van deze twee heeft de naam Judica gekregen, naar

Psalm 43: ‘Verschaf mij recht’. Vanouds werd op deze zondag uit Johannes 8: 46-59 gelezen over het onrecht dat Jezus leed.
Het nieuwe Oecumenisch leesrooster geeft voor dit jaar Johannes 11 aan als lezing, de geschiedenis van de opwekking van Lazarus. Het naderen van Jezus’ eigen dood onder het onrecht van de joodse leiders is in dit hoofdstuk van begin tot einde voelbaar.
Ook in de Exoduslezing, deze zondag over de hagelplaag (9: 13-35) is de stijgende spanning voelbaar. Ook hier gaat het, meer dan bij de voorgaande plagen over leven en dood. De nacht van dood en voorbijgang komt dichterbij en de nacht van de doortocht door het water dat scheiding maakt. ‘Die Plage scheint auf das Passa angelegt zu sein’ (Schmidt).

Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 9: 13-35

De zevende plaag is een hoogtepunt in de reeks van tien. Afgezien van de tiende, die met de pesachviering en de uittocht gepaard gaat, is deze het meest uitgebreid beschreven. Vers 14 spreekt over ‘de zwaarste plaag’ (NBV) ook wel te vertalen als ‘al mijn plagen’ (NBG e.a.). Met de zevende plaag begint de laatste ronde (Cassuto, Schmidt). Deze plaag is niet alleen spectaculair, maar ook heel persoonlijk gericht (vers 14: ‘uzelf’ (NBV), ‘uw hart’ (NBG e.a.)).

Krachtig laat de tekst merken hoe God zelf zich laat kennen in deze plaag. Hij zet alle retorische en meteorologische middelen in. Let op vers 14-16 waarvan ieder vers eindigt met ‘(op heel) de aarde’. Let ook op de brokken hagel, zo groot dat ze een mens kunnen doden. Ze komen van boven, van de God van de hemel en de aarde. Ze komen met donderend geluid, de stem van God (Psalm 29: 3). Het hele verhaal is overladen vol van Gods openbaring.

Merk op hoe de tekst verwijst naar de twee voorafgaande plagen (vers 15,16) en de volgende (vers 32, zie ook 10: 5,15). Na de veepest, waarbij God duizenden dieren doodde, maar de mensen in leven liet en de etterende ontstekingen, waarmee God de mensen pijnlijk trof maar nog niet liet sterven komt Hij nu met allesvernietigend geweld vanuit de hemel. Een hels tumult (Houtman) breekt los over Egypte: mega-hagel, vuur/bliksem, donder en stortregen. Mens en dier wordt niet alleen rechtstreeks getroffen door de hagelbrokken, maar ook indirect doordat de oogst mislukt (versterkt door de sprinkhanenplaag). In de akkerbouw en tuinbouw is hagel een gevreesd meteorologisch verschijnsel, waartegen verzekeringen afgesloten worden. In Egypte, een land met weinig neerslag, is neerslag in de vorm van hagel uitzonderlijk.
God komt de Farao nu zo dichtbij dat Hij er niet meer omheen kan. Het maakt diepe indruk op hem (vers 27-28). Het kan niet lang meer duren voordat de strijd tot een beslissing komt.

Een opmerkelijk element beschrijft vers 19-21. Wie zich door God laat waarschuwen wordt gespaard. In zekere zin is hier sprake van reddend, zaligmakend geloof. Let op de parallel met Johannes 11: 25,26, de evangelielezing van deze zondag.
Zo begint het Egyptische front te breken.

Het evangelieverhaal van deze zondag, Johannes 11, speelt waarschijnlijk ongeveer in dezelfde tijd van het jaar, tussen Chanoeka (Joh. 10: 22) en Pesach (11: 55). Ook hier is de spanning van het naderende Pesach voelbaar. Ook hier gaat het over leven en dood. Wel is er een opmerkelijk verschil. In Exodus redt God zijn volk door voor zijn vijand de dood steeds

dichterbij te laten komen, in Johannes redt Hij doordat één voor allen sterft (11:50). God neemt zelf de dood op zich.

Het verhaal van de zevende plaag is een indrukwekkende tekst om over te preken. Dat maakt het niet eenvoudig, integendeel: de preek haalt niet gemakkelijk het niveau van de tekst.

De tekst vraagt om een verhalende preek, waarbij de prediker niet bang moet zijn de dramatische proporties van het verhaal in de presentatie door te laten klinken. Enkele lijnen:

- God presenteert zichzelf. Dat is het hele verhaal. Maak de beweging mee van een steeds grootsere zelfpresentatie op weg naar Pesach en Rietzee.
- Hij neemt het op voor zijn volk. Denk aan Psalm 43: Verschaf mij recht, vecht voor mijn zaak; zend uw licht en uw waarheid.
- Farao wordt het steeds moeilijker zijn positie vast te houden (vgl. vorige plagen, vs. 15,16). Merk op dat God zijn hart wil treffen (vs. 14). Het brengt hem er juist toe steeds opnieuw de hakken in het zand te zetten. (Verharding is geen dogmatisch gegeven maar een verbeten strijd waarin God hem tot het uiterste brengt.)
- Zoals deze ramp naar Pesach lijdt, zo hebben Jezus en zijn volksgenoten haar in gedachten gehad op weg naar Pesach. Probeer de verbanden subtiel te benoemen, met name de verbanden tussen Exodus 9 en Johannes 11. Uiteindelijk komt de hele plaag neer op de Ene die voor allen sterft (Johannes 11:50).
- Voor wie gelooft is er redding. Dit wordt zichtbaar bij de Egyptenaren die de woorden van de Heer ernstig nemen (Exodus 9: 19-20) en bij iedereen die het woord van Jezus ernstig neemt (Johannes 11: 25,26).

Houd een preek die verbeelding oproept (een activiteit van de hoorder, niet van de beamer).

Aanwijzingen voor de liturgie

De introïtuspsalm voor Zondag Judica is 43. Het past deze keer goed om de psalm in zijn geheel te zingen. De antifoon bij de berijmde psalm: LB 535f.
Veel hangt af van goede voorlezing van Exodus 9: 13-35. De voorlezer doet er goed aan de tijd te nemen voor de voorbereiding. Wie niet zoveel affiniteit met de stijl van de tekst heeft kan het voorlezen beter aan een ander overlaten.
De evangelielezing van deze zondag is Johannes 11. Gezien de lengte van de lezingen kan het verleidelijk zijn de evangelielezing over te slaan. Een verkorte versie is ook mogelijk: vers 1-8, 17, 25- 26, 43-50(52).

8.6. Zondag 29 maart (Palmzondag), Exodus 11

Het eigene van Palmzondag

De Stille Week, de voorbereidingsweek die uitloopt op het Paasfeest begint met de Palmzondag. Op deze dag werd Jezus met palmtakken en lofprijzing toegejuicht terwijl Hij op een ezel Jeruzalem binnenreed.
De Stille Week wordt deze zondag geopend met twee bijzondere vieringen. De eerste staat

in het teken van de intocht en heeft een feestelijk karakter. Soms wordt begonnen met een processie waarbij kinderen palmtakken dragen. In de tweede viering wordt het lijdensevangelie uit Matteüs 26 en 27 gelezen. Beide vieringen zijn ook tot één viering te combineren.

> NOTA BENE: De intocht met palmtakken en eventueel ook door de kinderen gemaakte palmpaasstokken is *altijd* het begin van de dienst! In dit geval gecombineerd met de lezing van de bijbehorende passage uit het evangelie. Zie hiervoor ook de uitgewerkte orde in het Dienstboek. De kinderen maken in dit geval hun palmpaasstok óf voor de dienst, óf al op zaterdag.
> Laat je de kinderen na de dienst (of aan het einde van de dienst) met hun palmpaas of palmtakken binnenkomen, dan is het meer een aardigheidje van en voor de kinderen. Maar dit oude liturgisch gebruik is veel meer dan dat.

Exodus 11 neemt ons mee naar de voorbereidingstijd van het allereerste Paasfeest.

Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 11

Bij de voorbereiding is het goed te bedenken dat de Exodus 10 en 11 weliswaar twee plagen beschrijven, maar een aaneengesloten tekst vormen, ja zelfs zo dat Exodus 10: 24-11: 8 de weergave zijn van een en hetzelfde gesprek in het paleis van Farao. Ze beschrijven de dagen voor Pesach waarover ook 12: 1-28 informatie biedt.

Uit 10: 29 blijkt dat er geen volgend gesprek meer zal komen tussen Mozes en Farao. Mozes' woorden in 11: 4-8 beschrijven geen nieuw gesprek, maar de afronding van hetzelfde gesprek. Ze zijn het directe vervolg op Mozes' woorden in 10: 29, kort onderbroken door een openbaring aan (Houtman) of herinnering (Cassuto) van Mozes in 11: 1-3.

Probeer bij het voorbereiden van de preek een beeld te vormen van de situatie:

- De ravage aangericht door de hagel- en de sprinkhanenplaag ten tijde van de voorjaarsoogst (10: 31,32). Denk aan de veldgewassen, de bomen, houten gebouwen, gebouwen in aanbouw, kadavers van getroffen vee en dan ook nog al die mensen die omgekomen zijn.
- Op de tiende dag van de maand kiezen de joodse gezinnen een lam of bokje voor het Pesachfeest (12: 3,6).
- Op de twaalfde dag valt –totaal onaangekondigd- een absolute duisternis over Egypte (met uitzondering van het gebied waar het joodse volk woonde).
- Op de veertiende dag spreekt Mozes voor de laatste keer met Farao (10: 24-11:8).
- Tegen de avond worden de paaslammeren geslacht en wordt het bloed aan de deurposten gestreken (12: 6,7)
- In de avond/nacht wordt het lam gegeten (12: 8)
- Tegen middernacht doodt God alle eerstgeboren mensen en dieren in Egypte (11: 4-5, 12: 29). Hij doet dit door de 'doodsengel' langs alle huizen te laten gaan (12: 23). Alle Israëlieten moeten de hele nacht binnen blijven (12: 22).
- Aandoenlijk rouwbeklag klinkt door het hele (nog steeds pikdonkere) Egypte (11: 6).
- Nog in de nacht krijgen Mozes en Aäron te horen dat het volk moet vertrekken (12: 31).
- Halsoverkop vertrekken ze (12: 34,37).

- Pas dan wordt het eindelijk weer licht en wordt de zichtbaar hoe Egypte een ongeëvenaard rampgebied geworden is na hagel- en sprinkhanenplaag, de dood in alle huizen en stallen en het vertrek van duizenden slaven.

In deze situatie vindt het gevecht tussen de HEER en de Farao om Israël, Gods eerstgeborene plaats. De HEER had Mozes tegen de Farao laten zeggen: 'Israël is mijn eerstgeboren zoon. Ik heb je bevolen mijn zoon te laten gaan om mij te vereren, maar dat heb je geweigerd. Daarom zal ik je eerstgeboren zoon doden' (4: 22,23). Tijdens de negende plaag, de duisternis, lijkt de Farao er dicht bij te komen Israël te laten gaan (10: 24), maar door ze te weigeren hun vee mee te nemen blijft hij bij zijn claim dat Israël van hem is en ontkent hij het recht van de HEER op zijn volk (Houtman). Daarom is nu de ultieme straf onvermijdelijk. De openbaring of herinnering aan de opdracht kostbaarheden van de Egyptenaren te vragen (3: 21,22, 11: 2,3) lijkt Mozes duidelijk te maken dat dat moment nu gekomen is. De gevolgen zullen overweldigend zijn (11: 6-8).

Nu Israëls bevrijding (en onze bevrijding door Jezus' offer) dichtbij komen, enkele aspecten van het bevrijdde leven:

- God bevrijdt zijn volk uit de macht van de Farao omdat Hij het volk als zijn eerstgeboren zoon beschouwt. Bevrijding is nooit los te zijn van het eigendom zijn van de Heer. Zo laat zich verklaren dat Mozes steeds vraagt een offerfeest te mogen houden (van 5:1 tot 10: 25,26). Er zijn veel verklaringen voor gegeven voor dit verzoek (Geelhoed), terwijl het vanaf het begin de bedoeling was definitief te vertrekken. Een belangrijk aspect is dat Israëls vrijheid een vrijheid is om de HEER te dienen. In het bevrijde leven vormen liturgie en levenswijding één geheel.
- Opmerkelijk is het vragen van kostbaarheden van de Egyptenaren (11: 2,3). Ook daarvoor zijn veel verklaringen gegeven (Childs 175-177). Interessant is de verklaring van Sacks (98-101) dat het ontvangen van geschenken door vrijgelaten slaven (Deut. 15:12-15) het moeilijker maakt om haatgevoelens te blijven koesteren. Het geeft de kans om het verleden emotioneel af te sluiten. Bevrijd van wraakgevoelens kun je echt bevrijd leven.

Matteüs 21: 1-11 verplaatst ons naar de Paasvoorbereiding in Jeruzalem. Veel Israëlieten bereiden zich voor om in Jeruzalem het Pesachfeest te vieren. Nog steeds het geliefde volk van God, zijn eerstgeboren zoon. Voor de beslissende bevrijding van zijn volk laat God nu niet de eerstgeborene van de Farao, maar zijn eigen Zoon sterven.

Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 11

Centraal staat de strijd om de eerstgeboren zoon.
Begin met de stap van onze Paasvoorbereiding naar die in Jeruzalem. Benoem Jezus, die zijn intocht maakt (Matteüs 21) als de eerstgeborene.
Maak dan de stap naar Gods liefde voor zijn 'eerstgeboren zoon' Israël in Egypte. Daar ging het immers om bij het Pesachfeest dat over vier dagen in Jeruzalem gevierd zou worden.
Teken de beelden van de Paasvoorbereiding in Egypte (duisternis, Paaslam, ontmoeting in het paleis) en laat zien hoe het om de strijd om Gods eerstgeboren zoon (4: 22,23) ging.
Neem de hoorders mee naar de spanning van die dagen, maar maak het niet te uitgebreid.

Laat zien hoe de dood van Farao's eerstgeborene onvermijdelijk werd.
Nu terug naar Jeruzalem. Hier zien we de eerstgeboren Zoon rijden van wie de dood onvermijdelijk is, om Gods volk te bevrijden. Waar (gedeelten van) het lijdensevangelie gelezen wordt kan hieraan gerefereerd worden.
De preek kan er op uitlopen vanuit Exodus 11 nog enkele aspecten van het bevrijde leven te laten zien. In de preekschets voor Goede Vrijdag worden er nog meer genoemd. Ze kunnen verdeeld worden over de beide preken.

Aanwijzingen voor de liturgie

De introïtus voor de Palmzondag is Matteüs 21: 9b, te zingen als Psalm 118: 9 (LB/GK). Zie voor de introïtusantifoon bij het berijmde psalter LB 535g.
Als evangelielezing is Matteüs 21: 1-11 aangegeven. Wie op de palmzondag het lijdensevangelie leest kan dat doen uit Matteüs 26 en 27 eventueel een selectie. Nadeel van deze uitgebreide lezing is dat er minder ruimte is voor Exodus. Het is te overwegen om een keuze te maken voor ófwel het evangelie van de intocht ófwel het lijdensevangelie.
De Exoduslezing is hoofdstuk 11. Deze lezing kan, om de context te laten spreken, beginnen in hoofdstuk 10, bijvoorbeeld door vers 21-23 en 27-29 te lezen.

Liederen voor Palmzondag, de intocht: een ruime keuze in LB 549-556 (o.a. voor kinderen).

Liederen bij Exodus: zie het overzicht in hoofdstuk 10.

9. Aanwijzingen voor de viering van Witte Donderdag, Stille Zaterdag, Goede Vrijdag en Pasen

9.1 Witte Donderdag, Exodus 16: 1-4a, 13-18, 31-35(36)

Zie hiervoor de aparte brochure met vespers voor de Stille Week

0.2 Goede Vrijdag, Exodus 12: 27-42

Het eigene van de Goede Vrijdag

Op Goede Vrijdag zijn we al begonnen met het vieren van het Paasfeest. Maar we zitten nog aan de kant vóór de doorgang door de dood (vgl. de doorgang door de Rietzee). Het is de donkere kant van het Paasfeest. Goede Vrijdag wordt ook wel *Kruispasen* genoemd.
Eeuwenlang kende de kerk een driedaagse Paasviering (Paas-triduüm). Eigenlijk één lange kerkdienst die begon op donderdagavond met voetwasssing en avondmaalsviering, die dan op vrijdagavond werd voortgezet met onder andere de lezing van het lijdensevangelie en die werd afgesloten met een nachtwake van zaterdag op zondag.
Het gedeelte op Goede Vrijdag – wat de protestanten sinds de negentiende eeuw als een zelfstandige kerkdienst kennen – staat in het teken van het lijdensevangelie. Een invulling

die nauw aansluit bij de oudste tradities is het lezen van Johannes 18 en 19 afgewisseld met liederen (vgl. de Johannes Passion van Bach, geschreven voor een Goede Vrijdagdienst).

Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 12: 27-42

Op deze Goede Vrijdag gaan we op zoek naar het mysterie van het Lam.
Johannes de Doper kondigt Jezus aan als het Lam van God dat de zonde van de wereld wegneemt (Johannes 1: 29). Petrus sluit hierbij aan als hij Christus het Lam zonder smet of gebrek noemt waardoor wij zijn vrijgekocht (1 Petrus 1: 19). Vergelijk ook Paulus in 1 Korinte 5: 7: 'ons Pesachlam Christus is geslacht'. In de visioenen van de Openbaring wordt Jezus vaak als Lam voorgesteld. Mogelijk wordt dit al ondersteund door Jesaja 53: 7 waarin Petrus het Pesachlam lijkt te herkennen (1 Petrus 2: 22, Childs). Opmerkelijk is dat het Lam en zijn bloed niet genoemd worden in de beschrijving van de tiende plaag in Exodus 12: 29-30: een mysterie.

Na een lange voorbereiding (Exodus 11: 1-12: 28) is de beschrijving van de plaag kort. De weinige woorden laten de omvang van de ramp goed uitkomen. Middernacht is aangebroken, het aangekondigde tijdstip (11: 4). Roep nog even de beelden in gedachte van het verduisterde Egypte: de vernieling die de hagel en de sprinkhanen hebben aangericht, de vele doden die al gevallen zijn, de duisternis die al drie dagen duurt… We zijn in een wereld van dood en verderf aangekomen. En dan komt het Uur U. De plaag gaat door heel Egypte. Mens en dier worden getroffen, alle lagen van de bevolking, in elk huis is de dood. ´Wij (zijn) allen doden´ verwoordt het slot van vers 33 de ontzetting van de Egyptenaren. De meeste vertalingen maken de tekst iets soepeler, maar de letterlijke tekst laat meevoelen met de Egyptenaren: de dood is over ons gekomen.

Let vooral op Farao's reactie en lees in het Hebreeuws hoe de Farao nauwelijks in staat is te spreken ('tersely and jerkily', Cassuto). Zijn nachtelijke actie, voor de Farao zeer ongebruikelijk (Cassuto), doordrongen van de urgentie, staat in groot contrast tot zijn eerdere onverschilligheid (Childs). Houtmans opvatting dat de Farao ook nu zijn aanspraken op het volk handhaaft, lijkt geen recht te doen aan zijn totale verlies aan controle.

En nu het mysterie van het lam. Het bloed van het lam lijkt geen enkele rol te spelen. In Egypte gaat de doodsengel tekeer. De Israëlieten worden gespaard. In vers 34 en volgende zien we ze in een soort overwinningstocht wegtrekken. Maar hoe ze gespaard zijn vertelt de tekst niet. We hebben in de eerste helft van hoofdstuk 12 gelezen over het bloed van het lam, maar het wordt nu niet meer genoemd.
De tiende plaag lijkt een gerechtvaardigde vergelding (Sacks) voor de genocide tegen de Israëlieten, waar de Farao heel het volk bij betrok (1: 22). Daarmee lijkt alles gezegd, en daarbij is geen lam en geen bloed nodig.
Toch wringt er nog iets. Egypte verdient dat het gestraft wordt omdat het zich aan Gods eerstgeboren zoon (4: 22) vergreep. Maar verdient Israël het om te blijven leven en bevrijd te worden? Vanuit ons perspectief zou je kunnen denken dat de Israëlieten trouw de HEER dienden in Egypte en zich in hun onderdrukking aan Hem toevertrouwden. Maar de werkelijkheid moet heel anders geweest zijn. Jozua spreekt in 24: 15 over de Egyptische goden die ze dienden en voelt aan hoe diep dat zit. Hij moet ze, meer dan een halve eeuw later, nog oproepen om van die Egyptische goden afscheid te nemen. Hier gaan we iets van

het Pesachlam begrijpen. Het bloed van het onschuldige lam wordt vergoten en aan de deurposten gestreken om het bloed van schuldige mensen te sparen.
Deze betekenis van het lam wordt bevestigd door latere offerwetten die van plaatsvervangend bloedvergieten spreken en door de manier waarop Jezus als Pesachlam wordt genoemd, dat voor ons is geslacht (1 Korinte 5: 7), dat ons met zijn bloed heeft vrijgekocht (1 Petrus 1: 16, Openbaring 5: 9), de zonde van de wereld heeft weggenomen (Johannes 1: 29), eeuwig leven geeft (Openbaring 13: 8, 21: 27) en mogelijk al in Jesaja 53 is aangeduid (vgl. 1 Petrus 2: 22).

Denk bij het Lam, ook bij Jezus als Paaslam niet uitsluitend aan plaatsvervangend bloedvergieten. De verlossing is groter dan de vergeving van de zonde. Vanuit Exodus 12: 29-42 zijn minstens vijf aspecten van het bevrijde leven te belichten, naast de vergeving:

- Bevrijd leven is liturgie voor God. Al vanaf de openbaring bij de braamstruik zit de spanning in het verhaal dat God belooft zijn volk totale vrijheid te geven (3: 17 e. a.) maar dat hij van Farao alleen maar toestemming verlangt om een feest te vieren in de woestijn (3: 18 e.a.). Het lijkt een misleidend verzoek. Maar nu het moment is aangebroken dat de Farao het volk wegstuurt is die spanning helemaal weggevallen. Het vertrek om de HEER te dienen wordt een vertrek om nooit meer terug te keren. De toestemming voor het offerfeest opent de weg naar een totaal nieuw leven, leven dat dienen is.
- Bevrijd leven is leven zonder wrok. Voor het meenemen van de kostbaarheden van de Egyptenaren (11: 2,3) zijn veel verklaringen gegeven (Childs 175-177). Interessant is de verklaring van Sacks (98-101) dat het ontvangen van geschenken door vrijgelaten slaven (Deut. 15: 12-15) het moeilijker maakt om haatgevoelens te blijven koesteren. Het geeft de kans om het verleden emotioneel af te sluiten. Bevrijd van wraakgevoelens kun je echt bevrijd leven.
- Bevrijd leven is gereinigd van het vuil van het oude leven. Het ongedesemde brood dat de Israëlieten meenemen in hun baktroggen wijst daarop (vers 34,39). Israël moet het zuurdeeg uit Egypte achterlaten, het zuurdeeg van het oude leven. Paulus verwijst hiernaar in 1 Korinte 5: 7,8: ‘Ons Paaslam, Christus, is geslacht. Laten we daarom het feest niet vieren met de oude desem van kwaad en ontucht, maar met het ongedesemde brood van reinheid en waarheid’.
- Bevrijd leven is samen leven. De tekst schetst een beeld van mannen, vrouwen en kinderen. Het zijn de gezinnen die zojuist nog samen rond het Pesachlam zaten. Een scherp contrast met de rouwende gezinnen in Egypte. Tweemaal, in 12: 26,27 en 13: 14,15 wordt het gesprek tussen ouders en kinderen genoemd.
- Bevrijd leven is wervend leven. Het is gastvrij tegenover hen die (nog) niet bij Gods volk horen. Een grote groep mensen van allerlei herkomst reist mee (vers 38).

Aanwijzingen voor de prediking over Exodus 12: 29-42

Een mooi thema dat de Exodus-serie en het evangelie van de Goede Vrijdag met elkaar verbindt is ‘Een paradoxaal teken van leven’. In Egypte en op Golgota is vergoten bloed een teken van redding. Waar op Goede Vrijdag het avondmaal gevierd wordt kan die lijn doorgetrokken worden.

De preek kan vanuit Jezus naam ‘Lam van God’ de beweging maken naar Egypte. Probeer zonder veel woorden te gebruiken iets over te brengen van de dood die alles beheerst in Exodus 12. Het is dan niet moeilijk om aan te voelen wat het bloed van het Lam betekent. Maak vandaaruit de beweging terug naar Golgota en laat zien wat het betekent dat Jezus als Lam sterft. Opvallend is in het lijdensevangelie Jezus’ onschuld (als een lam).
De kern van de verlossing is de vergeving van de zonde (rechtvaardiging). Maar als het Lam van God de zonde van de wereld wegneemt is dat meer dan vergeving. Onder de exegetische aantekeningen zijn een aantal aanzetten gegeven om iets van het bevrijde leven te laten zien. Voor een deel wordt herhaald wat op de Palmzondag aan bod kwam. Het is mogelijk deze stof te verdelen over de beide preken. Zoek bij dit onderdeel verbindingen met het (gelezen) lijdensevangelie. Bijvoorbeeld bij ‘bevrijd leven als liturgie’ de totale overgave van Jezus tegenover God en tegenover de soldaten die hem arresteerden en kruisigden. Ook ‘zonder wrok – eerste kruiswoord. Bij ‘bevrijd leven samen’ het moment waarop Jezus zijn moeder en vriend aan elkaar toevertrouwt en zo bouwt aan zijn gemeente. En zo zijn er, al mediterend, meer momenten te vinden.

Probeer de preek kort te houden. Als in de dienst het lijdensevangelie gelezen wordt spreekt dat voor zichzelf.

Aanwijzingen voor de liturgie

De Goede Vrijdagviering is ontstaan als onderdeel van de paasdriedaagse – het Triduum Sacrum – en later een zelfstandige kerkdienst geworden.
Voor een gereformeerde kerkdienst zijn de belangrijkste onderdelen de lezing uit het oude testament, de lezing van het lijdensevangelie (Johannes 18 en 19), de lijdensmeditatie of prediking en de voorbeden.
Klassieke lezingen uit het oude testament zijn Exodus (gedeelten), Hosea 6: 1-6 en Jesaja 53. In dit geval ligt de keuze voor Exodus 12: 29-42 voor de hand.
De lezing van het lijdensevangelie kan worden afgewisselde met liederen. Bijvoorbeeld LB Gezang 587 met zeven verzen, ieder bij een gedeelte uit Johannes 18 en 19.

Zie over het avondmaal op Goede Vrijdag: Jan Smelik, *Gods lof op de lippen*, 190-205.

Zie voor een Goede Vrijdagdienst rond Johannes 18 en 19 de afzonderlijke brochure met Vespers voor de Stille Week.

Liederen rond Golgotha zijn er vele. Het is nu de kunst om bij de liedkeuze te denken vanuit de invalshoeken die Exodus aanreikt. Enkele suggesties: LB 557 ‘Naam van Jezus die ten dode’, LB 559 ‘Gij die ver voor ons uit’ [NB misschien niet direct om te zingen door de gemeente; denk dan aan sobere solozang of aan voordragen als gedicht], LB 561 ‘O liefde die verborgen zijt’, WK 159 ‘O Lam van God, door God gezonden’, LB 409 ‘Lam van God, onschuldig’, LB 410 ‘Lamb of God that take away’, HH 162 ‘Lam van God’.

Liederen bij Exodus: zie het overzicht in hoofdstuk 10.

9.3 Stille Zaterdag, Paasnacht

Zie hiervoor de aparte brochure met vespers voor de Stille Week

9.4 Paasnacht, Paasmorgen

Het eigene het Paasfeest

Pasen is het grote feest van de christelijke kerk. Christus is opgestaan. De dood is overwonnen, het nieuwe leven met Christus begint.
De oudste christelijke paasviering vond plaats in de nacht. Er werd gevast, gelezen en gebeden. Eén van de lezingen was Exodus 14. Verder werd de doop werd bediend, en bij het kraaien van de hanen werd de opstanding van Christus gevierd.
Later kwamen er diensten overdag. En in de gereformeerde traditie verdween de nachtdienst (ook wel paaswake genoemd). In de twintigste eeuw keert deze hier en daar weer terug en tegenwoordig is de paaswake ook in veel protestantse kerken een vast en waardevol gebruik.

Op de site van het Steunpunt Liturgie is een uitgewerkte paasnachtviering te vinden. Zie daarvoor hier.[5]

Aanwijzingen voor de exegese van Exodus 14

Hoewel in Exodus 12 al sprake was van de bevrijding uit Egypte komt vandaag het definitieve keerpunt. We hebben het midden van onze Exodus-reeks bereikt waar Israël door de Rietzee gaat, Egypte definitief achter zich laat en aan het nieuwe leven begint. Aanvankelijk lijkt de geschiedenis in een snel tempo naar een dieptepunt af te steken. De uittocht uit Egypte loopt dood (letterlijk) in de richting van de Rietzee. Het volk gaat zelfs het dodelijke water in, maar het wordt hun definitieve doorgang naar de bevrijding.

Een parallel met Goede Vrijdag en Pasen dringt zich op. Goede Vrijdag brengt de verlossing door het bloed van het Lam. Toch zitten de vrouwen en de leerlingen op de Paasmorgen nog in de wereld van de dood. Maar op die morgen heeft God laten merken dat de dood van Jezus definitief voorbij is. Hij mag het graf verlaten. En gaandeweg begint tot de vrouwen en de leerlingen door te dringen dat het bevrijde leven de nieuwe werkelijkheid is. Door het doopwater, dat herinnert aan de doortocht door de Rietzee, komt het sterven en opstaan van Christus ook in het leven van de gedoopten.

In deze schets nu eerst iets meer over het verband tussen Rietzee, opstanding en doop. Daarna nog enkele details uit Exodus 14.

De uittocht uit Egypte was de grote bevrijding die een centrale plaats heeft in de geschiedenis van het oude testament. Het spreekt haast voor zich dat de vergelijking zich opdrong tussen de oudtestamentische bevrijding door de uittocht en de nieuwtestamentische bevrijding door het sterven en opstaan van Christus. Dit temeer omdat Jezus stierf en opstond tijdens het Pesachfeest. Tijdens dit feest werd de uittocht in zijn

[5] https://www.steunpuntliturgie.gkv.nl/liturgisch-jaar/veertigdagentijd/#paasn

brede context herdacht. Tijdens de laatste dag van het feest wordt Exodus 13: 17-15: 26 gelezen. Het is niet zeker of dat in de dagen van Jezus' sterven en opstanding al gebeurde. Maar vast staat wel dat de doortocht door de Rietzee herdacht werd, onder andere bij Psalm 113, één van de Hallelpsalmen die tijdens de maaltijd klonken. Sacks noemt het splijten van de Rietzee het meest verheven wonder van de uittocht. Het staat diep in het joodse geheugen gegrift en heeft niet alleen op het Pesachfeest maar ook in het dagelijks gebed een plaats.

Meer specifiek legt Paulus het verband in een brief die hij rond Pesach schreef. In 1 Korinte 10: 2 noemt hij het trekken door de zee een doop, een onderdompeling. Het volk ging in de zee – ook al was dat op een drooggemaakt pad – symbolisch de verdrinkingsdood in. Zo liet het volk het oude leven achter. En het verliet de zee om een nieuw leven te beginnen, verlost van de Egyptenaren die in de zee omkwamen. Op deze manier spreekt dezelfde Paulus in Romeinen 6 over de christelijke doop. Wie gedoopt wordt sterft en staat op met Christus.
Terwijl het hele volk de doortocht door de Rietzee herdenkt -het oude leven is voorbij, een nieuw bevrijd leven begint- gaat Jezus voorop in een nieuwe doortocht. Hij sterft voor onze zonde en staat op in een nieuw leven. Daarbij stelt hij de doop in om ons in die doortocht mee te nemen.

Als we nog inzoomen op enkele onderdelen van het verhaal dan valt op dat de omkeer in de gedachten van de Farao en zijn hovelingen tot een snelle reactie leidt. De agressie, opgewekt door de achtereenvolgende nederlagen maakt veel los. Bij het lezen voel je hoe de spanning opgevoerd wordt (Houtman).

De Egyptische legers bereiken de Israëlieten juist op een punt waar ze geen kant meer op kunnen. Ze komen klem te zitten tussen de achtervolgers en de Rietzee, beiden even dreigend. De verdrinkingsdood in de Rietzee is de enige manier om aan het vijandige leger te ontkomen. En de HEER laat ze inderdaad die kant opgaan (vers 15).
Aan hun reacties merk je dat ze zich al bijna dood zien, zoals in 12: 34 de Egyptenaren uitriepen dat de dood over hen gekomen was. Het werkwoord צעק, dat het luidkeels roepen in vers 10 aanduidt wordt ook gebruikt in 12: 30. Het staat voor schreeuwen in een uitzichtloze situatie. Ze hebben zich er al bij neergelegd dat er geen uitweg meer is (Fensham).

Over de dood gesproken: de reacties van de Israëlieten vragen even onze aandacht voor de Egyptische dodencultuur met zijn piramides en andere graven. De Israëlieten zijn hier nog niet los van (Fensham).

Op dit moment, waarop er niets anders meer is dan de dood spreekt Mozes over de definitieve bevrijding (vers 13).

De Engel van God, nauw verbonden met de wolk- en vuurkolom, elders wel de Engel van de HEER (3: 2, 23: 20-23, 32: 34, 33: 2) of Engel van zijn tegenwoordigheid (Jesaja 63: 9), speelt een speciale rol in de uittocht. Het lijkt een speciale engel te zijn die soms met de HEER geïdentificeerd wordt, maar ook weer van Hem te onderscheiden is. In hem worden de contouren van de Zoon van God zichtbaar.

De HEER zelf – of moeten we juist zijn Engel/Zoon noemen – gaat voor hen uit en gaat ook met hen mee door de Rietzee.

Let er op hoe de doortocht een mentale verandering teweegbrengt. Vergelijk de oude mens in vers 11 met de nieuwe mens in vers 31 (Houtman).

Aanwijzingen voor een Paaspreek over Exodus 14

Er is een mooie verbinding te leggen tussen de Paasdienst, Exodus 14 en Matteüs 28 door een meditatieve preek te houden over het graf.
Denk aan het gesloten graf van Jezus, de verwachting van de vrouwen en de leerlingen op Paasmorgen. Maak de stap naar de Egyptische grafcultuur (Exodus 14: 11) en meer in het algemeen het leven in Egypte (slavernij, dood eerstgeborenen, afgoderij). Beschrijf hoe de Rietzee het graf lijkt te worden voor Israël.
Zet daar tegenover de weg naar het leven door de dood-zee heen. Hét oudtestamentische verlossingsevangelie! Zo brengt Christus door de dood heen leven. Hij staat op uit het graf en neemt ons mee in het nieuwe leven.
Ook de doop is een graf dat leven brengt.
Benoem de mentale verandering van de Israëlieten voor en na de doortocht (vers 11 en 31). Vertel er ook heel nuchter bij dat het voor de Israëlieten (en voor ons) soms lijkt alsof er niks veranderd is door de doortocht. Het vervolg van Exodus geeft sprekende voorbeelden, net als ons eigen leven. En toch hebben we de doortocht gemaakt.

Er zijn meer invalshoeken mogelijk. Wie twee keer mag preken, bijvoorbeeld in de nacht en de morgen of ’s middags nog kan kiezen voor een speciaal thema zoals de wolk- en vuurkolom of de Engel van God, of een benadering vanuit 1 Korinte 10: 1-2. Ook is het mogelijk de tweede preek over het lied van Exodus 15: 1-18,21 te houden.

Aanwijzingen voor de liturgie van de Paaswake

Een paaswake is, vergelijkbaar met een kerstnachtdienst, een dienst die wat later op de zaterdagavond gehouden wordt, liefst als het al donker is.

De wake begint in stilte in een donkere kerk waarin de paaskaars wordt binnengedragen. Hierbij klinkt de roep ‘Christus is het licht’ en antwoordt de gemeente ‘Heer, wij loven U!’, herhaald tot de kaars het liturgisch centrum bereikt heeft. Ook kan de gemeente een loflied op Christus als het Licht zingen. Men kan, naar oosters-orthodox gebruik het licht doorgeven door de kerk door middel van kleine kaarsjes (sprietjes).

Een tweede onderdeel is het lezen van een aantal gedeelten uit het oude testament (onder andere te vinden in het Dienstboek). Meestal wordt een selectie gemaakt, waarbij in dit geval zeker Exodus 14 niet mag ontbreken.

Bij de verkondiging van de opstanding wordt Lucas 24: 1-10(11) gelezen.

Voor of na de verkondiging van de opstanding past de doopbediening of de herinnering aan de doop. Dit laatste kan door bij het doopvont Romeinen 6: 1-14 te lezen, enkele woorden over de doopherinnering te spreken en een lied te zingen, bijvoorbeeld GK 178 of het dooplied van Sela.

De dienst mag uitbundig eindigen.

Een uitgewerkte paasnachtviering (met verschillende opties) is te vinden op de site van het Steunpunt Liturgie. Zie hier.[6]

Het lied van Mozes en Mirjam

In de synagoge wordt het verhaal van de uittocht tweemaal per jaar gelezen: tijdens Pesach én als onderdeel van de doorgaande Tora-lezing.
Het lied van Mozes en Mirjam is een vast onderdeel van de gebeden en lofprijzingen in de ochtenddienst van elke sabbat en van de grote feesten.[7]

Al heel vroeg in de geschiedenis van de christelijke kerk ontstaat de gewoonte om in de Paasnacht twaalf passages uit het OT te lezen. Na drie perikopen uit Genesis (schepping, zondvloed en offer van Abraham) volgt Exodus 14 en aansluitend daarop het gezongen Exodus 15 'Cantemus domino'.

In het Liedboek is het lied in strofevorm te vinden: 'Ik zing voor de Heer en ik prijs zijn gezag', een grootse tekst van Jan Wit, met een even indrukwekkende melodie van Adriaan C. Schuurman.

Aanwijzingen voor de liturgie van de Paasmorgen- en Paasmiddagdienst

Als start van de dienst past de aloude Paasgroet 'De Heer is opgestaan' (LB Gezang 617) of 'Christus is waarlijk verrezen' (AiO (Taizé) 124). Gloria en Halleluja mogen weer volop klinken.

Waar schuldbelijdenis en genadeverkondiging een plaats hebben in de zondagmorgendienst kan gebruik gemaakt worden van teksten uit 1 Johannes 1: 5-2:2.

In een gemeente die geen Paaswake kent kan iets van de oudtestamentische lezingen in de morgendienst klinken. Met name valt in dit geval te denken aan Exodus 14.

Als het avondmaal gevierd wordt heeft een viering zonder formulier of met een kort formulier de voorkeur om de verkondiging van de opstanding en het feestelijk karakter van de dienst voluit tot zijn recht te laten komen.

Liederen bij Exodus: zie het overzicht in hoofdstuk 10.

10. Liederen; gedichten

Liederen

Afkortingen:

- AiO Adem in ons (liederen uit Taizé, Kok 2019)

[6] https://www.steunpuntliturgie.gkv.nl/liturgisch-jaar/veertigdagentijd/#paasn
[7] Heleen Weimar en Wim Kloppenburg, *Liederen met een verhaal. Acht bijbelse cantica.* Vught 2015, 31.

- GK Gereformeerd Kerkboek 2017
- HH Hemelhoog. Protestants evangelische liedbundel. Zoetermeer 2015
- LB Liedboek, zingen en bidden in huis en kerk (2013)
- LvJ Een lied voor Jeruzalem. Bijbelliederen van Anka Brands. Groningen 1976
- LvK Liedboek voor de kerken, 1973
- Ps Berijmd psalter (GK, LB)
- WvhL Op de wijze van het lied (liederen van Hans Mudde; Zoetermeer 2005)
- WK Weerklank. Instemmen met het Woord in Psalm en Lied. Utrecht 2017
- ZG Zingend Geloven (ZG 7-42: deel 7 lied 42)

Lied om elke zondag terug te laten komen:

LB 542	*God roept de mens op weg te gaan*		Een lied voor de Veertigdagentijd, aan de hand van Exodus
LB 78a	*Luister, volk van God*	Psalm 78	Psalm 78 beknopt. Bijvoorbeeld steeds icm de Schriftlezingen
Via het Steunpunt Liturgie zal er een projectlied beschikbaar komen. Op het moment dat deze Handreiking wordt afgesloten is het er nog niet. Informatie bij liturgie@gkv.nl			

Geluidsvoorbeelden

Geluidsopnamen bij de liederen uit dit overzicht zijn meestal te vinden op het digitale compendium bij het Liedboek. Zie verder ook Kerkliedwiki.

- www.liedboekcompendium.nl (de opnamen zijn te vinden ónder de liedbespreking)
- www.kerkliedwiki.nl

LB 738	*Kom zing het lied van Eva*	[Ex. 1: 15-21]	Lied rond vrouwen uit de Bijbel, o.a. Sifra en Pua
LB 358	*Water, water van de doop*	Ex. 1: 1-10	Dooplied, met o.a. verwijzing naar Mozes in het biezen mandje
LB 167	*Weet jij ook waar Mozes is?*	Ex. 1: 1-10 Ex. 5: 1 Ex. 7-11 Ex. 12: 29-42	Kinderlied over Mozes (biezen mandje t/m uittocht)
LB 509	*Kindje van vrede*		Een kerstlied (!) over een kind van vrede. De tekst over het kind dat in de kribbe werd gelegd biedt mogelijkheden tot vergelijking met het kind

			dat in een biezen mandje werd gelegd… Om al zingend over door te denken.
WvhL 8	*Naamloos op het wijde water*	Ex. 2	Lied over Mozes in het biezen mandje, voor volwassenen
LB 352	*Jezus, meester aller dingen*	Ex. 2: 5-10 Ex. 14: 28	Jezus, Mozes (doortocht), Jona
GK 166	*Glorie aan God in de hoogste hemel*	Ex. [3: 2]	Een Gloria, met verwijzing naar o.a. de brandende doornstruik en de proclamatie van de Tien Woorden.
LB 319	*Alles wat er staat geschreven*	[Ex. 3: 1-6]	Lied bij de schriftlezing, met verwijzing naar Mozes, David, Abraham en Jezus
LB 832	*Geroepen om op weg te gaan*	Ex. 3: 1-6 Ex. 6: 5-6, 6-8 Ex. 12: 31-41	Canon op de tekst 'Geroepen om op weg te gaan, om op te staan, te reizen naar het land dat God zal wijzen'.
LB 280	*De vreugde voert ons naar dit huis*	[Ex. 3: 13-14]	Lied voor het begin van de dienst. In het kader van de Exoduslezingen en de invalshoek *Een teken van leven* spreken de coupletten 4, 5 en 6 extra sterk.
LB 948	*Als Gij er zijt*	[Ex. 3: 2-6]	Niet rechtstreeks bij dit deel van Exodus, wel doet het deze passage resoneren. Gebed om redding: wees aanwezig, niet als een vuur dat ons verbrandt…
LB 934	*Ik ben voor jou een nieuwe naam*	Ex. 3: 13-14	Canon; elementen uit de lichte muziek
LB 324	*Wat vrolijk over U geschreven staat*	Ex. 3: 14	Lied rond de Godsnaam. Uitgebreide piano- of orgelbegeleiding (zie de begeleidingsbundel bij het LB). Bijvoorbeeld met koor of zanggroep.
LB 792	*Kom, God, en schrijf uw eigen naam*	[Ex. 3: 14]	Lied rond Gods trouw, uitgaande van zijn Naam.
HH 460; WK 443	*Ik zal er zijn*	Ex 3,14	Lied van de groep Sela, rond Gods Naam, JHWH
WvhL 9	*O God, bedacht op louter leven*	Ex. 4: 24-26	Over Mozes' besnijdenis *Zie ook het Bijbelleesrooster p.11*
GK 153	*Vannacht zal het wonder gebeuren*	Ex. 12	Lied over de eerste pesachviering gevolgd door de

			uittocht. Lied voor kinderen en volwassenen.
LB 816	*Dat wij onszelf gewonnen geven*	[Ex. 12]	Het vertrouwde durven en kunnen loslaten en in vertrouwen op weg gaan, het onbekende beloofde tegemoet.
LB 395	*Op de avond, toen de uittocht*	Ex. 12 en Mt. 26: 17-10	Een blij lied rond de instelling van de Maaltijd van de Heer op Pesach. Voor de Maaltijdviering op Witte Donderdag en/of de Maaltijd en de Paasnacht op de Paasmorgendienst. O.a. voor kinderen geschreven.
LvJ 3	*Dat heeft het bloed van het paaslam gedaan*	Exodus 12: 21-23 en 1 Kor. 5: 7b	Lied over de laatste plaag, uitlopend op 'Christus, ons paaslam'. Zie pagina 56.
LB 723	*Waar God de Heer zijn schreden zet*	[Exodus 12: 1-42]	Een lied voor Hervormingsdag. Gods bevrijdend handelen, het volgen van God die bevrijdt. Met verwijzing naar de uittocht (coupl. 2).
LB 389	*Het brood dat ons voor ogen staat*	[Ex. 12: 7]	Avondmaalslied met verwijzing naar bloed aan de deurposten en Christus' bloed.
LB 618	*Christus lag in de dood terneer*	[Ex. 12: 7]	Het grootse paaslied van Maarten Luther, in een nieuwe hertaling van Jaap Zijlstra. O.a.: *'Het ware paaslam is geslacht'* (coupl. 5)
LB 1002	*Een volk op weg gezet*	[Ex. 13] [Ex. 14] [Ex. 15]	Een uitgebreid lied voor voorzang, koor en gemeente en begeleiding (orgel/piano, 2 melodieinstrumenten) over het onderweg zijn. 'Zijn wij dat volk gewekt om op te staan? Wij gaan.'
GK 231	*Maak muziek voor God de Vader*	[Ex. 13: 21-22]	Loflied om Gods goedheid en Heerlijkheid. Met o.a. verwijzing naar de wolk- en vuurkolom
LB 645	*Zing ten hemel toe*	[Ex. 13: 17-22] [Ex. 14: 24]	Een jubelend lied voor de Paastijd ('Van de nieuwe morgen'). O.a. de melodie (Psalm 81) refereert aan bevrijding en verlossing.

LB 655	*Zing voor de Heer een nieuw gezang*	,,	Een lied voor de Paastijd, met verwijzingen naar de woestijntocht (bijv. coupl 1, 2, 5).
LB 346	*Roept God een mens tot leven*	,, Ex. 14: 1-3	Een lied over 'geroepen zijn' met referenties aan Exodus
LB 362	*Hij die gesproken heeft een woord dat gaat*	[Ex. 13: 17-22]	Geroepen zijn, volgen, 'een tocht door de woestijn, een weg ten leven'
LB 542	*God roept de mens op weg te gaan*	,,	Een lied voor de Veertigdagentijd, aan de hand van Exodus
LB 595	*Juich, hemelen, een koor van engelen*	,,	De grote lofzang die sinds eeuwen in de paasnacht klinkt, nadat het paaslicht is ontstoken. Met verwijzingen naar de uittocht. Een rijk gezang. Vraagt goede voorbereiding!
LB 356	*O God die uit het water*	Ex. 14	Een dooplied, rond Bijbelse beelden van en geschiedenissen rond water (schepping, zondvloed, doortocht, Naäman, Jona, doop van Jezus, onze doop)
WK 312	*O God die naar uw strenge wet*	[Ex. 14]	Dooplied, bij het klassieke doopgebed ('zondvloedgebed'). Ook in LvK (338)
LB 605	*De toekomst is al gaande*	,,	Elk couplet begint met de regel 'De toekomst is al gaande…' Het is die toekomst die de tocht door de woestijn (het leven) mogelijk maakt, ons gaande houdt.
LB 606	*Met Mozes zijn wij meegegaan*	,,	Kinderlied voor volwassenen. Volwassen lied voor kinderen. Rond de angst, voorafgaande aan de doortocht.
LB 606	*Met Mozes zijn wij meegegaan*	,,	Kinderlied voor volwassenen. Volwassen lied voor kinderen. Rond de angst, voorafgaande aan de doortocht.
HH 56	*God, de stem die sprak*	[Ex. 14]	Lied uit Iona, over God die roept (Abraham, Mozes en het volk, Jozef en Maria,

			Matteüs/Levi, wij). Melodie: zie LB 957.
HH 60	*Gods volk ging op weg*	Ex. 14	Lied over Gods volk dat door de woestijn trekt, geleid door een wolk. Ook wij zijn op weg…
HH 478	*Gods volk wordt uitgeleid / The trees of the field*	[Ex. 14]	Niet direct bij de uittocht geschreven, wel bij Jes. 55,12-13
WK 317	*Wij komen bij het water saam*	Ex. 14,23-31	Dooplied, met referenties aan de doortocht als type van de doop.
LB 151	*Ik zing voor de Heer en ik prijs zijn gezag*	Ex. 15: 1-18	Het lied van Mozes en Mirjam. Een groots lied!
LB 169	*De koning van Egypteland*	Ex. 15: 1-21	Het lied van Mozes en Mirjam. Een levendig en beeldend lied
LB 806	*Zomaar te gaan, met een stok in je hand*	Ex. 16 – 17	Volgen in vertrouwen, met (alleen) zijn woord als bewijs…
LB 541	*Veertig jaren lopen door het hete zand*	Exodus geheel	Kernachtig kinderlied
LB 168	*When Israel was in Egypt's land*	,,	Verhalend lied, dat extra spreekt door de achtergrond als negro spiritual. 'Let my people go'
ZG 7-42	*Uit het slavenhuis getogen*	Ex. 14, Ex. 16, Jozua 1	Lied dat ontstaan is voor een seideravond op school. God heeft omgezien naar zijn volk en zal dat blijven doen.
LB 287	*Rond het licht dat leven doet*	[,,]	Lied voor het begin van de kerkdienst; elke strofe begint 'Rond…', str. 3: 'Rond het water van de doop', met verwijzing naar de doortocht en de link met de doop, str. 4, 'Rond de tafel…', verwijst i.v.m. het avondmaal naar voedsel in de woestijn. Lied kan in de Veertigdagentijd regelmatig als aanvangslied worden gezongen.
LB 802	*Door de wereld gaat een woord*		Bekend lied van Jan Wit, met duidelijke verwijzingen naar de tocht door de woestijn. In het LB met de melodie van Wim ter Burg. Zie ook WK 232.

HH 420	*Heer, wijs mij uw weg*		Bekend lied van Sela. Zie bijv. str. 3 in het kader van Exodus 3: 13-4: 17 (Mozes' bezwaren)
Ps 78	*Mijn volk, ik ga geheimen openleggen / Mijn volk, hoor toe en neem mijn leer ter ore.*		Verhalende psalm, met het begin (berijmd str. 1 en 2) als focus. M.n. couplet 1-5
LB 78[a]	*Luister, volk van God*		Beknopte versie van Ps 78, zonder het geschiedenisdeel, maar wel met de focus. Kan heel goed als *projectlied* worden gezongen.
Ps 81	*Jubel God ter eer / Jubel voor de Heer*		Loflied. Voor Pasen, als samenvatting van wat in de voorafgaande zondagen is gelezen en herdacht.
Ps 105	*Loof God de Heer, en laat ons blijden / Loof, loof verheugd de Heer der heren*		Geschiedenispsalm, via Abraham, Izak en Jakob (zie Exodus 3!!!), Jozef, de slavernij in Egypte, de plagen en de uittocht. Dat alles in gedachtenis roepend 'opdat het (volk) altoos Hem zou vrezen'
Ps 106	*Loof nu de Heer, want Hij is goed*		Geschiedenispsalm . Vooral couplet 1-5
[Ps 114]	*Toen Israël uit Egypte land ging*		Korte en bondige psalm die van de uittocht (couplet 1) gelijk doorgaat naar de intocht in het beloofde land (couplet 2-3) en afsluit met de oproep om ontzag te hebben voor Israëls Heer. Een van de Hallelpsalmen
Ps 113-118			Zie hoofdstuk 7 in deze Handreiking
LB 598	*Dans nos obscurités (Als alles duister is)*		Zondag Septuagesima*, bij Exodus 1
Psalm 80	*O God van Jozef, leid ons verder / O herder, die uw volk wilt leiden*		Gebedspsalm, gebaseerd op Gods verlossend handelen rond de Exodus. Sprekend voor Zondag Seputuagesima* is de inzet waarin gerefereerd wordt aan Jozef (zie Genesis 50).

Ps 18	*Ik heb U lief van ganser harte, Here*		Zondag Sexagesima*, bij Exodus 2,1-10
Ps 146 *zie ook: LB 146a, 146c*	*Zing, mijn ziel, voor God uw Here / Ik wil zingen al mijn dagen*		Zondag Quinquagesima*, bij Exodus 2,11-25
LB 535a t/m g			Antifonen bij de berijmde introïtuspsalmen van Aswoensdag en de zondagen van de Veertigdagentijd.
LB 78a, coupl 1, 3 en 4	*Luister, volk van God*		Zondag Invocabit, bij Exodus 3: 1-10 (schriftlezing)

Lied van de Maand-liederen

De afgelopen jaren stonden er regelmatig liederen voor de Veertigdagentijd en Paastijd op het rooster Lied van de Maand. Dat betekent dat daar korte toelichtingen bij zijn. Het gaat om de volgende liederen:

Veertigdagentijd

- LB 400 *Voordat ik kan ontvangen brood en wijn*
- LB 537 *Zo spreekt de Heer die ons geschapen heeft*
- LB 540 *Het waren tien geboden*
- LB 859 *Schuldig staan wij voor u, Heer*
- GK 200 *O, God en Heer almachtig*

biddag
palmzondag
goede week

- LB 168 *When Israel was in Egypt's land*
- LB 560 *Hij ging die weg zo eenzaam*
- LB 565 *Het hoogste woord daalt uit het licht*

Witte Donderdag t/m Pasen

- LB 353 *Nu heeft het oude leven afgedaan* (dooplied; ook voor doopgedachtenis in de Paasnacht)
- LB 391 *Hij ging van stad tot stad* (avondmaal op Witte Donderdag)
- LB 589 *Als alles duister is*
- LB 618 *Christus lag in de dood ter neer*

Paastijd

- LB 326 Van ver, van oudsher aangereikt (Rond de Schriftlezingen; zie o.a. coupl. 4)
- LB 386 *Vier met alles wat in je is* (Avondmaal)
- LB 574 *Glorie zij U, Christus*
- LB 305 *Alle eer en alle glorie*
- LB 362 *Hij die gesproken heeft een woord dat gaat*
- LB 391 *Hij ging van stad tot stad* (avondmaalslied, m.n. in de paastijd)
- LB 618 *Christus lag in de dood ter neer*
- LB 652 *Zingt Jubilate voor de Heer*
- LB 706 *Dans mee met Vader, Zoon en Geest* (zie str. 2)

De korte besprekingen kunnen hier worden gedownload.

Achtergrondinformatie bij de liederen

- Liederen die op het rooster Lied van de Maand stonden of staan: zie de hierboven genoemde link.
- Het digitale compendium bij het LB: www.liedboekcompendium.nl. Bespreking van tekst en melodie, waar mogelijk met een goed luistervoorbeeld.
- www.kerkliedwiki.nl. Bespreking van tekst en melodie, waar mogelijk met een luistervoorbeeld.

NB: ga voor luistervoorbeelden ***nooit*** zomaar af op youtube!

Gedichten

Allereerst: kijk in het liedoverzicht hierboven; liedteksten kunnen ook als gedicht worden gelezen.

In het kader van 75 jaar bevrijding (niet alleen van Nederland, maar ook bevrijding uit kampen zoals Auschwitz, de Exoduslezingen en Pasen komt het gedicht *Stadia op weg naar de vrijheid* van Dietrich Bonhoeffer in beeld. Een nieuwe vertaling daarvan is te vinden in: *Bonhoeffer 75. Gedichten en gebeden in gevangenschap* (Werkschrift 2019-2020). Een uitgave van De Roos van Culemborg. Besteladres: bonhoeffer75@kpnmail.nl.

11. Verbeelding

Symbolische bloemsierkunst

Zie de handreiking van de PKN: https://www.protestantsekerk.nl/thema/liturgisch-bloemschikken

Zie verder ook www.symbolischschikken.nl

Schilderkunst

Uit de ***schilderkunst*** (vooral de christelijke traditie ofwel christelijke iconografie):

- Op de omslag van de verschillende onderdelen van het project *Een teken van Leven* van het Steunpunt Liturgie is een afbeelding te vinden van de Amerikaanse kunstenaar Kevin Ohlin (met zijn vriendelijke toestemming!). Het is een van zijn Exodus-schilderijen. In het Bijbelleesrooster zijn ook enkele andere afbeeldingen te vinden. Zie ook:
  - https://ohlin.co/bible/
  - https://www.inspirefusion.com/beautiful-bible-verses-illustrations/
- In 1920 werd in het oosten van Syrië de stad Dura Europos herontdekt. De stad was gesticht rond 300 v.Chr.; na verwoesting in de 3de eeuw n.Chr. in de vergetelheid geraakt. Bij de opgraving werden o.a. een synagoge en een (huis)kerk ontdekt, beide met muurschilderingen/fresco's.
  In de synagoge van Dura Europos is o.a. een Exoduscyclus bewaard gebleven. In het

bijbelleesrooster is op pagina 6 een voorbeeld te vinden. Op internet zijn ook de andere muurschilderingen te zien. Zie o.a.:

- https://www.thetorah.com/article/retelling-the-story-of-moses-at-dura-europos-synagogue
- https://richardmcbee.com/writings/jewish-art-before-1800/item/considering-dura-part-ii
- https://en.wikipedia.org/wiki/Dura-Europos_synagogue

- Brandende doornstruik:
  - Kevin Ohlin (omslag; zie bij het vorige bullet)
  - De aanwezigheid en/of het spreken van God wordt soms aangegeven:
    - De hand van God (mozaïek in de kloosterkerk van het Catharinaklooster bij de berg Sinaï): https://eastdailyoffice.files.wordpress.com/2012/03/mosesburningbushbyzantinemosaic-stcatherinesmonasterymtsinai-1500.jpg
    - Ook het fresco uit de synagoge van Dura Europos laat de hand van God zien (linksboven): https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/25/Moses_and_burning_bush.jpeg
    - Vanuit de vlammen een persoon: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/Bouts_moses.jpg
    - In de vlammen een afbeelding/icoon van bijv. Maria met het kind Jezus: https://www.lychnos.org/moses-and-the-burning-bush-the-representation-of-panagia/
    - En eveneens: https://www.oramaworld.com/en/p/110892/The_Burning_Bush_and_Holy_Prophet_Moses_-_Hand_Painted_Icon
    - Bijzonder sprekend: De brandende doornstruik gecombineerd met een crucifix: https://www.catholictothemax.com/catholic-devotions-artists/burning-bush-wall-crucifix/
    - Op de achterzijde van het Bijbelleesrooster is als afsluiting een crucifix met daarin de wolk-/vuurkolom, een fragment van het schilderij van Kevin Ohlin (zie in het Bijbelleesrooster p. 28). Het wordt hier gecombineerd met LB 655 ‘Zing voor de Heer een nieuw gezang’, een lied waarin veel gerefereerd wordt aan Exodus, o.a. de wolk- en vuurkolom.

- Doortocht
  - Fresco Synagoge Dura Europa (zie de links hierboven)
  - Indrukwekkend is de verbeeldingen door Marc Chagall: https://www.marc-chagall-paintings.org/The-Train-Crossed-the-Red-Sea-from-Exodus.html
  - Uit andere tijden en tradities:
    - Italië – 15de eeuw: https://www.artbible.info/art/large/535.html
    - Engeland - 19de eeuw Arts and Craftbeweging: https://www.artbible.info/art/large/141.html (Mirjam)

- Exodus algemeen:
  - https://www.statenvertaling.net/bijbel/exodus.html
  - http://www.biblical-art.com/text1.asp?id=1&id_biblicalbook=2 NB: niet alle links werken, maar het is een uitgebreide inventarisatie!
- Haggadah:
  - De (vermoedelijk) oudste bewaard gebleven Haggadah (zie de afbeelding rechts) komt uit Egypte (Cairo; c. 1000). Zie: http://www.historyofinformation.com/detail.php?id=1609
  - Haggadah-manuscripten zijn vaak prachtig geïllustreerd. Zie hier bijvoorbeeld afbeeldingen van de geschiedenis van de uittocht uit de zg. *Gouden Haggadah* (Spanje c. 1320): https://www.khanacademy.org/humanities/ap-art-history/early-europe-and-colonial-americas/medieval-europe-islamic-world/a/golden-haggadah.
    Digitaal: http://www.bl.uk/onlinegallery/ttp/hagadah/accessible/introduction.html

Muziek

Klassiek

- Carl Philip Emanuel Bach, *Die Israëliten in der Wüste* (Wq 238, H.775). Oratorium. Zie ook: https://en.wikipedia.org/wiki/Die_Israeliten_in_der_Wüste
- Georg Fredrick Handel, *Israel in Egypt* (HWv 54). Oratorium. Zie ook: https://en.wikipedia.org/wiki/Israel_in_Egypt
- Gioachino Rossini: Mosè in Egitto. Opera. Zie ook: https://en.wikipedia.org/wiki/Mosè_in_Egitto
- Niccolò Paganini (1782 –1840), *Moses-Fantasy (*Variaties over een thema uit Rossini's *Mosè in Egitto*; geschreven voor één snaar).
- Franz Schubert, *Mirjams Siegessang* (D942)
- Max Bruch, *Moses: ein biblisches Oratorium*, Op. 67

- Arnold Schönberg, Moses und Aaron (opera)
- Wojciech Kilar (1932-2013), *Exodus* (koor en symfonieorkest). Zie ook: https://nl.wikipedia.org/wiki/Exodus_(Kilar)
  O.a. gebruikt voor trailer van de film *Schindler's List.* Zie voor de tekst:
  tekst: http://www.lyrics-24.com/lyrics,wojciech-kilar-exodus.html
  Opname: https://www.youtube.com/watch?v=MQbInyX3vm8

Licht:

- U2, *Yahweh* (Ex. 3, 1-12)
- Bob Marley, *Exodus*
- Bob Springsteen, *O Mary don't you weep*

Films

- *Moses, Prince of Egypt,* 1998.
- Exodus, God and Kings, 2014. Spektakel in de sfeer van *Gladiator*
  - Filmmuziek: Alberto Iglesias. Zie: https://www.youtube.com/watch?v=pyIA4oSlQag

12. Commentaren op Exodus

Een overzicht van de commentaren gebruikt bij het maken van deze handreiking met enige informatie met het oog op de afweging welk(e) commentaar(en) aan te schaffen. Opmerkelijk is dat de meeste commentaren geen inleiding bieden maar eenvoudig beginnen met de uitleg van Exodus 1: 1.

H.J. Boiten, *De tien Plagen: Godsgericht over Egyptische goden*, Heerenveen: Groen, 2019.

Umberto Cassuto, *A Commentary on the Book of Exodus,* Jerusalem 1987.

> Een relatief compact commentaar dat de tekst op de voet volgt. Zonder uitgebreide beschouwingen over vorm en traditie te bieden geeft het interessante waarnemingen over de opbouw en flow van de tekst.

Brevard S. Childs, *The book of Exodus, A Critical, Theological Commentary*, Louisville 1974.

> Een betrekkelijk uitgebreid commentaar dat perikoop voor perikoop behandelt. Naast tekstuele en filologische notities bij iedere perikoop aandacht voor literaire en traditiehistorische problemen, de oudtestamentische èn de nieuwtestamentische context, de geschiedenis van de exegese en theologische reflectie.

Frank C. Fensham, *Exodus* [De Prediking van het Oude Testament] Nijkerk 1984^{2}.

> Beknopt commentaar dat veel belangrijke exegetische kwesties kort aanstipt maar ook veel ongenoemd laat.

A. Geelhoed, 'Laat mijn volk gaan….' Exodus 5:1,3 in *Een sprekend begin*, [Afscheidsbundel Ohmann] Kampen 1993 p.35-44.

Kees (C.) Houtman, *Exodus vertaald en verklaard* [Commentaar op het Oude Testament] Kampen 1986-1996.

Zeer uitgebreid commentaar. Bij iedere perikoop worden eerst in enkele bladzijden de hoofdlijnen en perspectieven getekend. Daarna volgt vers voor vers de exegese, nogal filologisch van karakter, maar ook met excursen over allerlei exegetische kwesties.

Jonathan Sacks, *Exodus boek van de bevrijding* [Verbond en dialoog – Joodse lezing van de Tora] Middelburg 2019.

Sacks is emeritus-opperrabijn van Groot-Brittannië. Zijn boek over Exodus biedt meer dan eens verrassende invalshoeken. Het is geen commentaar dat alle perikopen behandelt.

Werner H. Schmidt, *Exodus* [Bibilischer Kommentar zum Alten Testament II] Neukirchen 1988-2019.

Zoals in de andere delen van de BKAT-serie veel aandacht voor de ontstaansgeschiedenis van de tekst – niet voor iedere prediker even interessant – maar ook gedegen exegese en theologische overwegingen. Het commentaar is niet af, vorig jaar verscheen het tweede deel over hoofdstuk 7-15.

13. Tips voor Bijbelkringen

Een mooie aanvulling bij het Exodus-leesproject thuis en in de gemeente is een serie bijbelstudieavonden. Dit kan in bestaande kringen of in een speciaal daarvoor opgezette kring gebeuren.

Enkele boekjes die hierbij gebruikt kunnen worden:

Anne van der Bijl, *Exodus, God volgen in het onmogelijke doen,* Heerenveen 2014.
Vijftig overdenkingen met praktische vragen.

Henk Binnendijk, *Met God in de woestijn, Bijbelstudies over Mozes en de tabernakel,* Kampen 2011.
Bijbelstudies met vragen voor gesprek en verdieping.

John Goldingay, *Exodus en Leviticus voor iedereen,* Franeker 2017.
Eenvoudige en beknopte bijbelstudies door een hoogleraar oude testament aan Fuller Theological Seminary. Te gebruiken voor dagelijkse bijbellezing en groepsbespreking.

Harold Overeem, *Bevrijd om God te dienen* [Luisterend leven] Zoetermeer 2010.
Materiaal voor 8 avonden met iedere keer enkele bijbelstudies om persoonlijk te doen, aantekeningen bij de tekst en een aantal vragen voor bespreking in de kring.

Tanno Verboom, *Gaan op Gods weg,* [Kringserie] Heerenveen 2016.
Acht hoofdstukken, verdeeld in korte paragrafen die steeds een kort gedeelte bespreken. Iedere paragraaf heeft verwerkingsvragen om in de kring te bespreken.

Zie ook www.debijbel.nl

- *Over Egypte en de Egyptenaren*: https://www.debijbel.nl/kennis-achtergronden/landen-volken/7309/egypte-en-egyptenaren
- *Over de geschiedenis en de religie van Egypte:* https://www.debijbel.nl/kennis-achtergronden/landen-volken/7311/egypte-geschiedenis-en-religie
- *Over het land Egypte*: https://www.debijbel.nl/kennis-achtergronden/landen-volken/7310/egypte-land
- *Egypte en de bijbel*: https://www.debijbel.nl/kennis-achtergronden/landen-volken/7312/egypte-en-de-bijbel
- *Over de rivier de Nijl*: https://www.debijbel.nl/kennis-achtergronden/natuur-landschap/3635/nijl
- *Over adoptieprinsen in Egypte* (kinderen en jongeren): https://www.debijbel.nl/ontdek-en-ervaar/samenleesbijbel/5336/adoptieprinsen-in-egypte
- *Over magie in Egypte* (kinderen en jongeren): https://www.debijbel.nl/ontdek-en-ervaar/samenleesbijbel/5359/magie-in-egypte
- *Over Mirjam*: https://www.debijbel.nl/kennis-achtergronden/bijbelse-personen/1740/mirjam
- *Over Mozes:* https://www.debijbel.nl/kennis-achtergronden/bijbelse-personen/1723/mozes
- *Over het Bijbelboek Exodus*: https://www.debijbel.nl/kennis-achtergronden/bijbelboeken-documenten/2161/exodus-inleiding-nbv-studiebijbel

14. Begrippen

In deze Handreiking worden soms woorden of begrippen gebruikt die – misschien – onbekend of onduidelijk zijn. Woorden die in de lopende tekst met een * zijn gemerkt worden hieronder toegelicht.

Antifoon

Antwoordpsalm

Na de eerste lezing, uit het Oude Testament, volgt een vaste psalm. Net als de introïtuspsalm is ook deze psalm kenmerkend voor de inhoudelijke kleur van de zondag. Deze antwoordpsalm is een *voortgezette lezing*. In samenhang met deze praktijk kreeg deze psalm een eigen vorm: de cantor zingt de psalmverzen, afgewisseld met een soort refrein (de *responsie,* een gezongen instemming of antwoord).

De naam ‘antwoordpsalm’ wijst dus op de vorm: een voorzanger zingt de psalmverzen, de gemeente *antwoordt* met een keervers/antifoon. In plaats van gezongen, kan de psalm ook gesproken worden, in beurtspraak. Zingen in de

berijmde vorm is ook mogelijk. In alle gevallen is het karakter dat van *voortgezette schriftlezing*.

Aswoensdag
Het begin van de Veertigdagentijd. Het is de zevende woensdag voor Pasen. In de katholieke traditie wordt op die woensdag een dienst gehouden waarbij iedereen een askruisje op het voorhoofd krijgt. Protestantse kerken sluiten daar steeds vaker bij aan, bijvoorbeeld door middel van een vesper. Ook daar worden soms askruisjes getekend.
Zie verder de kadertekst bij hoofdstuk 5.

A-jaar
Zie *Oecumenisch Leesrooster*

Epifanie, Epifaniëntijd
De Epifaniëntijd is de periode na Kerst, van 6 januari (Epifanie, de komst van de Magiërs) tot aan Aswoensdag, het begin van de Veertigdagentijd. Het is de *verschijningstijd*: Jezus verschijnt als Zoon van God, hij openbaart zich als de Messias voor de volken. Kenmerkende lezingen: de Magiërs, de doop van Jezus en de bruiloft in Kana. De laatste drie zondagen, zeker in een langere Epifaniëntijd zijn de overgang naar de Paascyclus.

Haggada
De Haggada is het boek(je) waaruit gelezen wordt tijdens de *sederavond*. Het gaat over de geschiedeis van de uittocht uit Egypte (Haggada = verhaal, vertelling). Daarbij gaat het niet alleen om het verhaal van de Exodus zelf, maar ook om de setting (maaltijd, gerecht, gebruiken, 'liturgie'). Zie ook hfst. 6 van deze Handreiking.

Hallel
De reeks van de psalmen 113-118 (ook wel *Egyptisch* Hallel). Ze worden in de joodse traditie gezongen op de meeste grote feesten en zo behoren ze ook tot de liturgie van Pesach. Zie ook hfst. 6 van deze Handreiking.

Introïtuspsalm; introïtusantifoon
De openingspsalm (in het Oecumenisch Leesrooster is het eerste lied dus altijd een psalm). De benaming 'introïtus wijst erop dat dit de psalm is die gezongen werd (en wordt) gezongen tijdens de intocht – *introïtus* – van de voorganger(s). Nu: in ieder geval vóór votum en groet.

Oecumenisch Leesrooster
Driejarig leesrooster voor de zondagmorgendienst. Dit rooster, ook wel Gemeenschappelijk Leesrooster genoemd, sluit aan bij het wereldwijde leesrooster.

Het Oecumenisch Leesrooster heeft een driejaarlijkse cyclus: A-jaar (evangelielezingen uit Matteüs), B-jaar (evangelielezingen uit Marcus) en C-jaar (evangelielezingen uit Lucas). 2019 is een C-jaar.

Verder wordt er ook gewerkt met *alternatieve leeslijnen*. Doel daarvan is dat ook delen van de Bijbel die in het leesrooster niet of weinig aan de orde komen, aandacht krijgen. Verder ook dat er gewerkt kan worden met lijnlezingen, gedurende langere tijd. In de periode van de Veertigdagen- en Paastijd 2019 is er geen alternatieve leeslijn.

Het Oecumenisch Leesrooster is hier te vinden: http://www.raadvankerken.nl/pagina/86/leesrooster.

Ook is het opgenomen in het Dienstboek van Protestantse Kerk, dl. I Schrift, Maaltijd, Gebed. Zie p. 1199 en verder. Een begeleidende uitgave bij het Oecumenisch Leesrooster is *De Eerste Dag. Handreiking bij de jaarorde.* Zie hiervoor http://www.de-eerste-dag.nl/

Paashaggada
Zie Haggada

Quinquagesima
De achtste zondag voor Pasen en de derde van de zogenoemde *voorvasten.* Letterlijk: de 50ste.

Quadragesima
Latijnse benaming voor de Veertigdagentijd. Letterlijk: de 40ste.

Septuagesima
De tiende zondag voor Pasen en de eerste van de zogenoemde *voorvasten.* Letterlijk: de 70ste.

Sexagesima
De negende zondag voor Pasen en de tweede van de zogenoemde *voorvasten.* Letterlijk: de 60ste.

Voorvasten
De drie weken voorafgaande aan de Veertigdagentijd, een voorbereiding op de vastentijd. De voorvasten kent drie zondagen: Septuagesima, Sexagesima en Quinquagesima.

Bijlage

Dat heeft het bloed van het Paaslam gedaan.

Tekst: Anka Brands; melodie: Bas Buitendijk.

Proloog En de HERE gebood: verf met het bloed alle deurposten rood.

1 ''Wij slachten het paaslam – het had geen gebreken –
en vingen het kostbare bloed in een schaal;
toen werd met het bloed elke deurpost bestreken,
het lam werd bereid voor een feestelijk maal.

2 Die nacht trok de doodsengel door alle straten
en eiste de tol van verzondigd bestaan;
de bode heeft ons ongemoeid willen laten -
en dat heeft het bloed van het paaslam gedaan.

3 Egypte droeg rouw om de bloei van zijn zonen,
de nacht werd vervuld in verbitterd geschrei -
wij mochten het bloed aan de deurposten tonen:
De doodsengel ging onze huizen voorbij.

4 Het kostbare bloed was een zegel en teken;
de dood heeft zijn buit van dit huis reeds gehaald;
hij mag zich aan Israëls zonen niet wreken:
het bloed van het lam heeft de kostprijs betaald.

5 Wij stonden met al onze kinderen binnen,
tot straks met de morgen de vrijheid ook kwam;
bij ons mocht het feest van het pascha beginnen -
wij aten eerbiedig het vlees van het lam.''
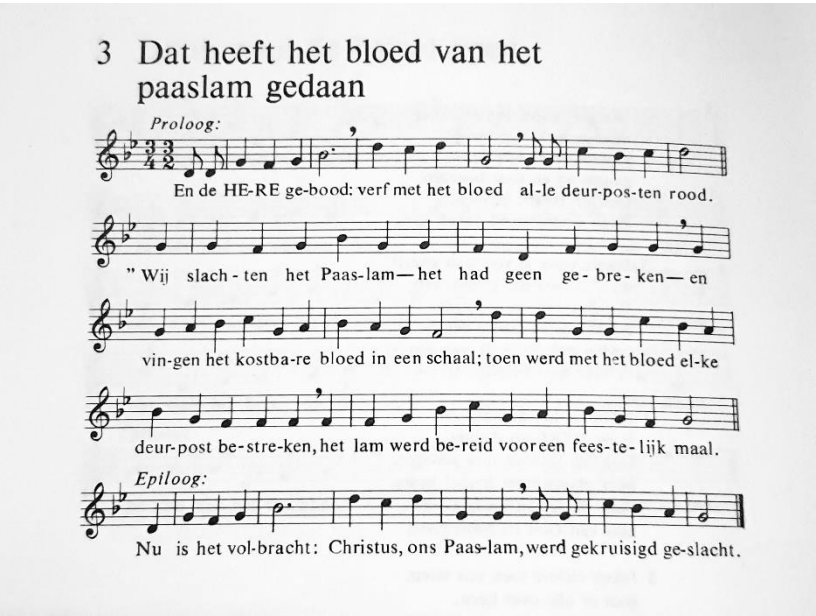
Epiloog Nu is het volbracht: Christus, ons Paaslam, werd gekruisigd, geslacht.

